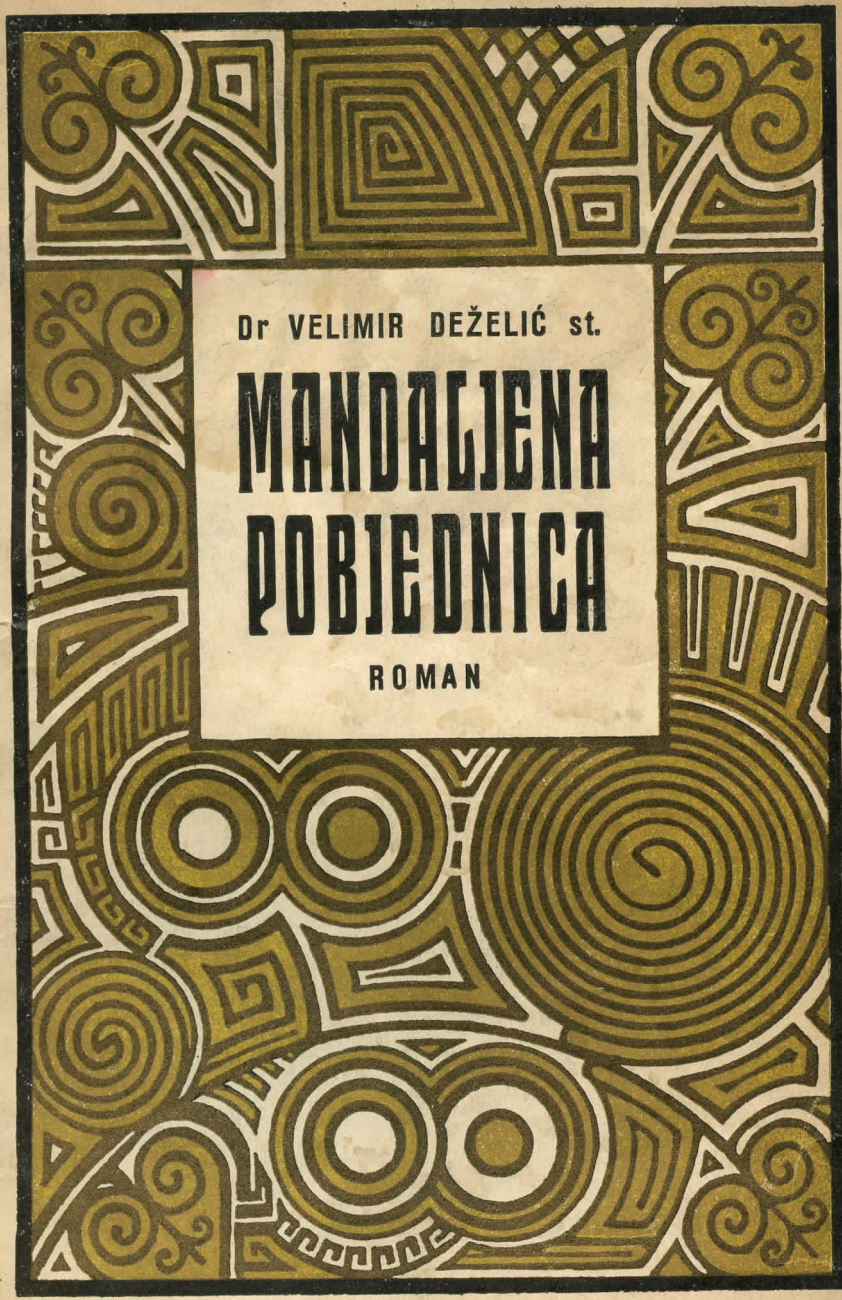
Dr VELIMIR DEŽELIĆ st.
MANDALJENA POBJEDNICA
ROMAN

21699

KNJIŽNICA DOBRIH ROMANA
Uređuje Dr Josip Andrić
PRVO KOLO * * * KNJIGA 1.

MANDALJENA POBJEDNICA

HISTORIJSKI ROMAN IZ 17. STOLJEĆA

NAPISAO
Dr VELIMIR DEŽELIĆ st.

IZDAJE
HRV. KNJIŽ. DRUŠTVO SV. JERONIMA
U ZAGREBU

JERONIMSKA KNJIGA
DVJESTA DVADESET I ŠESTA

Tiskara Narodne Prosvjete u Zagrebu.

I.

Sunce je svojim zlaćanim tracima obasjavalo staru župnu crkvu sv. Mihovila u Jelaškama, malenom bosanskom selu. Nad crkvenim vratima savile gnijezdo lastavice, a iz gnijezda se čuo cvrkut malih lastica. Nebo je bilo čisto i bistro, tek tu se i tamo pojavljivao kaki prozirni oblačak. Izdaleka se čula vika djece, vesele i hitre, što su skakutala po zelenoj travi i igrala svakojake igre. Bilo je jutro.

Hitrim koracima stupala je mlada, vitka, lijepa bosanska djevojka, u krasnom narodnom odijelu prema crkvi sv. Mihovila. Nije ni opazila, da za njom ide jak, stasit momak i da je već dugo promatra. I baš u času, kada je htjela da uđe u crkvu, stupi pred nju. Raširi ruke i zapriječi joj ulaz u hram Božji.

— Stani!

Djevojka se prepade, odskoči i vikne.

A momak upita djevojku:

— Još te jednom pitam, Mandaljeno, hoćeš li za mene poći?

Njegov je glas bio mekan i zvučio je blago. Iz očiju mu sijevala ljubav. Usnice su mu podrhtavale.

— A ja ti još jednom, Frane, velim, nikada! — odgovori Mandaljena odrješito, ali ipak mirno.

— Umrijet ću, dušo, za tobom, kaošto trava vene.

— Žalim te, Frane, vjeruj mi, — odvrati djevojka, — ali ja ti ne mogu pomoći. Ti znaš, da moje srce nije više moje, da sam ga davno predala Onome, koji je za nas umro na drvetu križa.

— Rekla si mi. Znam, da si se već kao dijete zavjetovala kod kipa čudotvorne Majke Božije u Olovu. Ali gle, ja i to znam, da se takvi zavjeti mogu i izmijeniti. Ta ti si to ionako učinila kao ludo dijete,

koje još nema prave pameti. Slušaj me! Pođimo do našega staroga oca franjevca Matije Divkovića, koji piše mudre knjige i koji je nadaleko poznat kao mudar i pametan ujak. Njega ćemo pitati za savjet. On će ti najbolje znati pomoći. U našem se selu rodio i u rodu ti je. Znam ja, da će on pomoći. Ta ti si, djevojko, kao lijepa jabuka, pa daj da te uberem, diko.

Ali ona mahne rukom i potrese glavom:

— Ne, Frane! Znam ja našega starca Matiju. On je svet čovjek. On me ne će otrgnuti od moga Boga. Čeznem, da se sklonem u koji koludrički samostan. Samo zato, jer takvoga samostana ne imade u blizini, provodim u roditeljskoj kući skromni život.

— Djevojko, ti moraš mojom biti, velim ti, moraš!

Nemir i strah odrazivao mu se s obraza. On nije mogao da vjeruje u svoju osudu.

Djevojka popravi rukom kosu i samilosno ga pogleda.

— Rekla sam ti, da te žalim. Ali to, što ti želiš, ne može da bude. Ljubim samo Onoga, koji će doći na zlatnim oblacima, da sudi žive i mrtve. Moja duša tone u žaru Njegova sunca, a suze trepte na trepavicama, kad gledam čavlima izranjere presvete Njegove ruke. On je moj, a ja sam Njegova.

Momkove se oči iskolačiše, i on protisne kroz zube:

— Djevojko, ti mi se rugaš. Pusti te sanjarije. Ne trati mlade svoje dane. Budi mi žena!

Njegove se grudi talasahu od nemira, ali ona mu dobaci:

— Otale, grešna utvaro! Zar ne vidiš, da glumiš đavola zavodnika, koji je tako htio da zavede moga Isusa, kad ga je uznesao nad hram jerusolimski? Odlazi i ne takni liljana moje duše! Molit ću za tebe pred oltarom, da izliječi bolesnu tvoju dušu i da svojim melemom zacijeli ranu, koju ti je zadala nesretna ljubav prema meni. Moja duša traži sreću

daleko od zemaljske prašine. O, ti ne znaš, kako sam sretna, kad mogu u hramu Božjem govoriti sa svojim Bogom. Vjeruj, molit ću skrušeno za tebe, brate moj.

I to izrekavši ode brzim koracima u crkvu. A on je neko vrijeme stajao kao ukopan spuštenih ruku, izbuljenih staklenih očiju, kao da je obezumio, i činilo mu se, da propada u zemlju, a onda udari teško nogom o zemlju i izlane neku kletvu kroz zube. Htio je da zakorači u crkvu za njom, ali se ipak predomisli i stade se lagano udaljivati prema protivnom kraju, tek od prkosa zapjeva tanko i glasno, da je morala i ona čuti:

»O djevojko, mlada momo,
Hoćeš biti ljuba moja?«
»»Haj, ne luduj, mlado momče,
Ne ću biti ljuba tvoja.
Stvorit ću se zlatna čaša,
Zlatna čaša u birtaša.««
»A ja momak mlad bekrija
Iz čaše ću vino piti,
Moraš moja ljuba biti.«

Nije još Frane Božić pravo bio dopjevao pjesme, kad izađe pred njega rođeni mu brat muslimanske vjere, Mustaj, sin poglavitoga age onoga područja, miljenika bosanskoga beglerbega. Pozdravivši svoga brata katolika i nazvavši mu dobru sreću smiješeći se zapita:

— Ti pjevaš, vesela ti majka?

Ali Frane tužno zakima glavom:

— Da znaš, brate, kako mi je pri duši, ne bi tako govorio.

Mustaj ga potrepta po ramenu i milo ga zapita:

— Koja ti je na srdašcu tuga? Ako imaš rana, da je vidam.

— Ta znaš, što me boli.

— Zar još uvijek Mandaljena? Ta da, lijepa je ona, divna je. Svi se momci u nju zagledali. Jelaška, selo naše, nema ljepše djevojke, pa i njezin otac Miho Peleš od plemena je Vuksanovića poznat je nadaleko, a njezina majka Anđelija gospodarica je, da joj ne ma para u čitavom visočkom kotaru. Djevojci je osamnaesta godina, dozrela je za udaju. Ta da. A lijep ti lijepa ona, baš vas je milota gledati. Bit ćete krasan par vas dvoje.

Frane Božić prekine svoga brata:

— Pa vidiš, da venem za njom. Umirem za njom, ali ona me odbija. Baš sam eto s njome govorio i opet mi je rekla: Nikada!

Mustaj udari dlanom o dlan i oštro otkreše:

— Zar je ta cura luda? Odbiti tako zorna i čestita momka!

— Nije luda, ali veli, da se zavjetovala još kao dijete Svetoj Gospi u olovskom samostanu.

— Zar čudotvorki?

— Jest.

— Ali zar se kod vas katolika može ludo dijete da zavjetuje? Zar to vrijedi?

— Vrijedi, ne vrijedi, što ti ja znam! Tek jedno znam, da me ona ne će. Rekla je, da bi najvolila, da se sklone u koji koludrički samostan, ali jer takvoga samostana u Jelaškama, pa niti blizu niti nadaleko nema, zato sprovodi skroman život u roditeljskoj kući.

— A njezini roditelji? Što oni?

— Otac, mislim, da pušta, neka radi po svojoj volji. Za majku pak Anđeliju znadem, da mi je sklona. Ona je već i nagovarala Mandu za mene, kako to već majke znadu. Ali sve uzalud. Manda samo čezne za svetim mirom koludričkog samostana. Uzdiše i moli, šuti i radi, a o meni ne će ni čuti. A ja mlađan ginem za djevojkom...

Mustaj ga je živo promatrao i vidio ga nujna i nesretna. Vidio je, da uistinu gine, jer ako i jest bio kršan i jak, ipak su mu obrazi upali i problijedili.

— Kaka je to nevolja na tebe pala! Ne valja to. Možeš da i ugineš od te tuge. Pa ono... De... Nije Manda jedina... — smrknuto reče brat bratu.

Frane pogleda začuđeno brata, kao da ne razumije, a onda strese ljutit glavom i ošine brata oštrim pogledom:

— Da jedina... jedina....

— Ajde, nemoj da budališ. Manda je lijepa i dobra, ali kad ne će, a ti se ogledaj za drugom. Gle, zar nije Antica Smiljanićeva zor-djevojka? A u nje ima i carskijeh dukata. Bogata je, dobit će novčine i živjeti ćeš kao spahija.

— Ne ću!

— A ima i Kata Belavićeva.

— Ne ću!

— A Mare Alkovićeva?

— Ne ću, pa ne ću. Prestani, molim te, s tim nabrajanjem djevojaka. Ili Manda il nijedna! Ona mora moja biti, znaš li, mora! Ili ću ubiti i nju i sebe.

— Siromah! — pomisli Mustaj. — Taj je uistinu lud za djevojkom. Treba mu pomoći. Ali kako?

Zatim će glasno:

— Ta znaš. Ubiti? Čemu?

— Kad ne mogu da živim ovako. Srce mi se kida. To je pravi pakao u mojoj duši. Srce mi hoće da prepukne.

— Žalim te, — uzdahne Mustaj.

— Imaš i zašto.

— Kako da ti pomognem? — pitao je Mustaj, jer je vidio, kako su bratu žile iskočile na čelu i kako dršće od bola. I u taj mu čas sune mozgom misao, koja mu se svidjela.

On se udari rukom u čelo:

— Gle, alaj sam luđov, da se prije nijesam dosjetio.

— Čemu? — upita tužno Frane. — Meni pomoći nema.

— Ima, ima!

— Šta? Reci!

— Kako bi bilo, da je otmemo? — reče Mustaj, a pri tom mu se pokazala dva reda prebijelih zubi. — Da, da, izvest ćemo otmicu. Kad ne će milom, a mi ćemo silom. Imam ja sedmoricu muslimana, vjernih i dobrih ljudi, koji će nam pomoći, da je otmemo.

— Divno govoriš, — razvedri se Frane. — Ali hoće li htjeti muslimani pomoći meni, koji sam druge vjere, katoličke?

— Hoće! Kako ne bi! Ta ti si mi rođeni brat, a oni mene vole. Reci samo, pristaješ li ili ne?

A Franu se lice zarumeni:

— I ti ćeš to za mene učiniti, brate?

— Hoću.

— Kako da ti zahvalim?

— Čekaj, još nijesmo ni počeli, a kamo li izvršili otmicu, i nemaš još za što da mi hvališ. Kad dovedemo djevojku, onda mi možeš hvaliti, koliko te volja.

A u to je vrijeme ona klečala pred žrtvenikom i u zanosnom poletu djevičanske duše gledala je pogledom svetoga čeznuća na sliku arkanđela Mihovila, zaštitnika svoga sela.

— O vođo sveti nebeskih četa, gledaj mene, nevoljno stvorenje, kako trpim u ovoj dolini suza i vapaja. Istrgni iz srca ubogoga mladića ljubav spram mene. Ti znaš, kako moje srce čezne za samoćom i drugim životom. O kako se radujem onome času, kada će se otvoriti vrata nebeska i kad ću u sjaju dvorova rajskih napokon ugledati obraz mog Isusa, za kojim čeznem čitavoga svoga života. Kriste, Bože moj, ne dopusti, da ikada koga ljubim do li Tebe. Daj, da Te iza smrti vidim u svjetlosti slave neizmjerne. Oh kako mi je lijepo već ovdje na zemlji u mislima na Tebe!

II.

Jednoga dana, bilo je to u godini 1624., poslala je majka Anđelija svoju kćerku Mandaljenu k tetki u obližnje selo. Mandaljena nije zaboravila, da se prije svrati u crkvu i da zazove pomoć Božju, a onda se otputi do tetke. Do tetkina sela nije bilo daleko, a dan je bio lijep i sunčan. Ona je pošla kraćim putem preko polja. Nad njom su visoko kružili jastrebovi ispod drhtavog modrila, a trava se savijala ispod njezinih nogu. Ona se čitavim putem divila ljepoti Božje prirode i sabrala je u svojim mislima sve ovo poljsko cvijeće u želji, da njime okiti žrtvenik Gospodnji. Nije niti u snu pomišljala, da bi joj se moglo šta zla dogoditi. Žurila se, da što prije izvrši majčin nalog i da što prije dođe do svoje stare tetke, koju je vrlo voljela, jer je ona još najvećma razumjela njezine osjećaje i misli. Ta bila je upisana u Treći red sv. Franje i vrlo pobožna i radina žena. Mandaljena je vrlo rado k njoj dolazila. Od nje bi čula mnogu lijepu riječ, jer je bila umna i imala silno pamćenje, te je znala pričati priče iz starih dana o bosanskom banu Kulinu, kad je zemljom med i mlijeko teklo i kad je sve bilo puno zlata i srebra. Toj tetki je Manda povjerila i svoje doživljaje. S njom se jedinom razgovarala i o Franji. Sa svojom majkom nije govorila o njemu, otkako je znala, da bi majka volila njezino vjenčanje s Franjom, nego da ode u daleki samostan. I sada je ovako, idući uz strmine i uz šumom obraštene gore, mislila pitati savjeta od dobre tetke, kako da izliječi Franju.

Mahovinom obraštena velika stabla dižu se nad Mandaljenom i kao da joj dovikuju neke sablasne riječi. Ona bi časkom stala i prisluškivala taj šumor i žamor tajanstvenog okoliša. Čula je i tiho kljuvanje djetela i krik dalekih nepoznatih ptica. I prenijela se u daljine svoga djetinjeg doba, kad je još kao pastirica čuvala stado bjelorunih ovčica i bosonoga trčkarala po golome kamenju. Njezine su družice čavrljale svakake šale i bockale je, zadirkivale u nju

kao u kakvo čudo, gledale je kao bijelu vranu i kimale glavom, kad je ona ozbiljno gledala u svijet i kad su joj ručice prebirale krunicu, koju je dobila od svog strica franjevca Martina Brguljanina, kad se vratio iz Rima. I dok su njezine družice vijoglavke, nasmijane, živo i veselo pjevuckale, igrale, skakutale, ona je zurila u duhu u daleke zemlje, goleme crkve, obasjane čarom istočnoga sunca. Čula bi uzvišeni glas velikih zvonova i oči bi joj se napunile suzama.

— Gle plače... gle plače! — smijale se družice, ali nju to nije smetalo. Njoj se činilo, da čuje glas samoga svetoga Oca Pape, koji je dizao ruku, da je blagoslovi. A njegov blagi pogled pao je na njezinu krunicu. »Oh da to mogu doživjeti, od da to mogu doživjeti«, drhtalo joj srce, drhtala joj djetinska duša, drhtale joj rumene male usne, a neki nutarnji glas govorio joj: »Doživjet ćeš, doživjet ćeš, kćeri božanske ljubavi.«

I onda je bila tako sretna, tako blažena, kao da oko nje trepte bijela krioca malih anđela i kao da je zovu svojom bijelom sestricom... Ali bilo je i teških, crnih časova, kad je njezino malo srce preplašeno htjelo da probije krhko i lomno tijelo.

Bilo joj je nekako trinaest godina. Nekoliko dana prije događaja, koji joj je ispunjao dušu, pronijeli se glasovi, da će doći haračlije da kupe harač sultanu za vojsku u gotovu novcu, i to od svakog ognjišta po dukat, a četiri aspre za trošak oko skupljanja harača. Na to su uostalom ljudi bili već i privikli i bili su pripravni da dadu caru carevo. Ali druga im je bila na srcu tuga. Mala je djevojka dobro čula, da će ove godine ubirati i danak u djeci. Svake po prilici pete godine razaslao je sultan po cijelome carstvu haračlije. Ti su imali dužnost, da izaberu najljepšu i najzdraviju mušku djecu od desete do šesnaeste godine. Ta su djeca onda odvedena u Stambul. Tamo su ih poturčili i učinili bilo vojnicima bilo kakvim carevim činovnicima. Toga danka u djeci najjače se bojali i ocevi i majke. Ali ovaj se put pročulo,

da će haračlije izabirati ne samo dječake, već i djevojke za carev harem. I sada je nastao u Jelaškama i u obližnjim selima neopisivi strah pred onim, što će se dogoditi. Ocevi i majke dolazili su u crkvu sv. Mihovilu i sklapali ruke i molili milost Božju i voštanice su palili i postili su i trapili tijelo. Bojali se i Mandaljenini roditelji, da im ne ugrabe milo čedo, i travama joj mazali obraze, da joj koža uzbubri i da joj se prištevi isprište, ne bi li tako bila ružnijom i nepodesnom za harem. Izlagali se tim činom opasnosti strašnih muka, što su čekale roditelje, koji bi svoje sinove ili kćeri zatajivali, sakrivali ih i iznakazivali. Gazda Miho Vuksanović spremio k tome potrebne dukate, jedno, da plati porez, a drugo, da podmiti velikim brojem dukata haračlije, željne zlata.

Jednoga dana proču se glas: Eto haračlija. Manda je izašla na pašu i odvezla na zgodno mjesto svoje ovce. Uz nju je pasao svoje stado njezin dvanaestgodišnji bratić, plavokosi, milokrvni Stipe, dječak nebeskih modrih očiju, a rumenih ustašca, prava slika maloga anđela. Ona je voljela svoga bratića. Ta bio je tako dobar i blag, iz očiju mu je sijevala uistinu anđeoska dobrota. I koliko se klonula druženja s ostalim djevojčicama i dječacima, toliko je rado razgovarala s malim Stipicom. On je bio pobožno i uslužno dijete. Znao bi joj pripovijedati o životima svetaca, o propovijedima, što ih je čuo od ujaka fratra, govorio bi joj o lijepom raju, gdje imade mnogo cvijeća, koje se sja kao od zlata. Pričao joj, da onda, kad se duša mjeri, s jedne strane stoje anđeli, a sa druge đavoli. Ovi viču: »Naša je naša«, a anđeli vele: »Nije vaša već naša.« Anđeli meću u vagu na tezulje dobra, a đavoli zla djela. Učio ju je i o vilama i o vilinskim pravilima i šaptao joj ta pravila:

»Ne meći nogu na nogu,
Ne lijevaj vodu na vodu,
Ne predi na ulomak vretena,
Ne jedi nagorjelom kašikom,
Čini su čin!«

I sve je to on njoj pričao bezazleno kao brat sestri i ona ga je kao sestrica voljela. On bi joj donosio šumsko i poljsko cvijeće, a i ovce bi joj kitio cvijećem i lišćem. Kad bi je zli dječaci napali, on ih je od nje prognao i pomagao joj, gdje se desila zgoda.

Njemu se jedinome Manda povjeravala. Jest, ona mu je govorila o svome zavjetu, o svojim pobožnim mislima i kako bi najvoljela da bude mučenicom za Kristovu vjeru.

Ona mu nije nipošto usađivala mržnju na muslimane, ta toliko su ih u srodstvu imali, a bosanski muslimani njezina roda i koljena jednako su trpjeli od nasilja sultanovih ljudi, jednako su trpjeli i ljutili se na Turke kao i kršćani. Ne, ona nije usađivala mržnje, ako joj je i žao bilo srodnika, da nijesu iste vjere, ali je zato odlučno tražila, da njezin mali sudrug bude pravi katolik i da se nikako ne odrekne vjere svojih otaca.

I danas je opet jednom ne znajući, što ih čeka, rekla Stipanu:

— Brate moj! Danas je dan osudan. Ti znaš, da će haračlije doći, ti znaš, da mogu jedno od nas ili oboje uzeti sa sobom u Carigrad. Što će onda od nas biti? Bojim se o tome i misliti. Ali jedno se zavjerimo pred Isusom Kristom Gospodinom našim i pred velikom Gospom Blaženom Djevicom Marijom, da vjerom prevrnut ne ćemo i da ćemo radije i tisuću puta umrijeti, nego li da pređemo na islam. Voljela bih te vidjeti mrtva, nego li da saznam, da si se poturčio.

Te je riječi govorila sa zanosnim uzbuđenjem. Oči su joj sijevale kao munje, a lice gorilo. Takve još Stipica nikad nije vidio. Činila mu se kao neki anđeo s mačem u ruci, koji tjera od njega zle moći. Pa kad je svršila svoj govor i upitala ga:

— Jesi li razumio moje riječi? — reče Stipica odlučno, prignuvši glavu k zemlji:

— Jesam!

— Dobro, dakle slijedi mene!

I ona ga odvede do križa na stablu, koji joj je on izrezao prije nekoliko dana, da je razveseli. Cvijećem ga je svaki dan kitila i dugo pred njim molila. On ju je slijedio mirno, poslušno kao janje.

Povjetarac je treptio po polju i ljuljuškao travke i cjelivao im pramove kose. Leptiri su oko njih letjeli i ševe poljske, a nad njima se blistao modri svod nebeski. Sve je bilo tako svečano. Oh kako se dobro opominje onoga časa! Mlada joj je duša bila puna nekog nadnaravnog čuvstva, i činilo joj se, da lebdi nad onom travom i da leti do križa Kristova.

Stojeći pred križem reče ona:

— Obećao si mi lijepo, dragi moj Stipe, da ne ćeš vjerom prevjeriti, a isto i ja tebi obećajem. Ali to nije dosta! Treba da to ponovimo i pred Kristovim križem i da se zakunemo. Hoćeš li? Ako hoćeš, a ti ponovi za mnom riječi, koje ću ti kazati.

A Stipe kimnu glavom, da hoće.

I ona stade glasno i jasno govoriti:

— Nas dvoje pred Tobom, Kriste Gospodine, i pred cijelim dvorom nebeskim prisižemo, da ćemo ti vjerni ostati, Tebi i Tvojoj Crkvi katoličkoj i da ćemo radije i najstrašniju smrt podnijeti, nego li da prijeđemo na drugu vjeru. Neka nas muče najstrašnijim mukama, mi ćemo ostati u krilu svete matere Crkve. Tako nam Bog pomogao. Amen.

Stipica je riječ po riječ za njom govorio i suze su mu rosile lice. A ona mu pruži ruku i rekne:

— Bog te blagoslovio, brate moj!

Ptice su cvrkutale, cvijeće je mirisalo, a njihove ovce kao da su začuđeno gledale ovo dvoje nevine djece.

U selo su dojahali haračlije na brzim konjima. Cijelo se selo uzbunilo. Haračlije su pozvali u ime sultana Ahmeta narod, da sluša i da vrši naloge sultanove. I dolazio narod u čaršiju (na trg) i donosio dukate i dovodio mlade dječake i djevojčice. A haračlije

uzimali novce i haračili. Kad su novce primili, baciše se da biraju djecu. Naložili su, da zaptije (stražari) dovedu one roditelje i djecu, koja još nijesu stigla.

— Pazite, da koje dijete ne zatajite i ne sakrijete, jer ću strašno kazniti i dječake i djevojčice i roditelje! — vikao je otresito i bahato neki časnik na konju, a iz očiju mu sijevala mržnja na raju. — Odsjeći ću muškarcima desnu ruku i upaliti im kuće i kućište. Ispržit ću oči prokletoj gamadi i derati im kožu i meso s kostiju, da im pokažem, kako treba poštivati sultanovu zapovijed. Pazite, da uludo ne gubite glave. Kome je mila na ramenu glava, neka vodi svoju čeljad i neka bude sretan, da će mu sinovi u carevu vojsku, a djevojke u predivni harem. Što je divnije, nego li se odijevati ratničkim odijelom i paliti puške sultanove? Što je ljepše po zorne djevojke, već da na njihovim tjelesima pasu oči sultanove? Može još koja da postane i miljenicom sultanovom. Imat će dragulje i biserje, i druge će joj bule ljubiti skute i koljena...

Dok je to govorio, upirao je svoj pogled u ljude i namrštio svoje čelo. A ljudi, sve stasiti i jaki, u potaji su škripali zubima i stiskali pjesnicu, ali šutke dovodili najmilije svoje blago, što su imali: miljenice svoje kćeri i dobre svoje sinove. Zaptije dovukli s paše i Mandaljenu i maloga Stipicu. Odao im netko, da su na paši i da su zorli i stasiti, vrijedni, da panu u ruke haračlijama.

Djeca su drhtala od straha. Njezine su drhtave usnice šaputale molitvu, a on je stupao nijemo kao janje, kad ide na klanje. Zaptije dovukli i roditelje.

— Gdje ste kučke i skotovi? Zar se tako sluša careva? Zašto ste tako zadocnili? Grom vas ubio!

A otac i majka i Stipica i mala Mandaljena ponizno pognuli glave i nijesu znali, što da odgovore, da ne povrijede moćnoga gospodara.

Kad je časnik vidio djevojku onako izobličenih obraza i prištavu, nasmija se grohotom.

— Ha, ha, ha. Ta bi krastava i gubava kuja baš divno pristajala u harem. Hajde ti, žabo, otale te, krastačo, da te ne vidim! Tornjaj mi se s vida! Gdje ti je otac?

— Tu sam gospodaru! — javio se Mihovio Vuksanović, a u srcu je već kliktao od veselja, što mu se kći tako izbavila od haračlija.

— Ti si taj sretni otac, koji si rodio ovu žabu? Neka ti je. Čuvaj je za stare dane, da ti dvore mete i košulje pere. Al neš tako! Vidim te, ti se raduješ, što ti ostavljam ovu nakazu. To će ti veselje prisjesti. Vadi torbu s dukatima! Globit ću te, što si takav junak rodio nakazu. Malo ću ti reći. Daj deset dukata! Je l' ti pravo, bre? Vadi dukate i tornjaj se!

A Mihovilu Vuksanoviću nije preostalo drugo, nego izvadio dukate i stavio ih pred noge haračliji.

Sad je haračlija pogledao Stipicu.

— Gle! Sviđaš mi se moj sokoliću. Obrazi su ti kao krv i mlijeko, a dosta si i jak. Uzimljem te.

Stari roditelji Stipanovi zajauknuše od bola, a u svojti nastade mrmor.

— Pa to je još dijete! usudi se viknuti majka suhonjava slaba žena.

Časnik je mrsko pogleda i vikne:

— Jezik za zube, ženo! Znam, što mi je raditi. Ne pitam tebe.

— Ali, gospodaru, — odgovori mu kroz plač majka, — ostavi mi ga bar tako dugo, dok me u lijes ne stave. Ta vidiš, da mi ne ima duga vijeka.

A časnik vikne ljutim glasom svojim vojnicima:

— Pograbite tu ludu babu i bacite na smeće tu staru kuju.

I vojnici pristupiše i prihvatiše majku Stipanovu. Njezino slabo tijelo stade drhtati, oči joj iskočiše i ostakleniše, i ona stade jaukati.

Kad je sve to mali Stipo vidio, skoči naprijed i vikne časniku:

— Kako se usuđuješ mojoj majčici reći, da je kuja? Sram te bilo, bezbožniče! Ja svoju majku ne

dam vrijeđati. Ne! Ona nije kuja, već ti si pseto i tvoj sultan, koji pušta takve zvijeri među nas. Ali ako misliš, da ću preći na islam, varaš se. Prisižem ti živim Bogom, toga biti ne će.

Užas i strava spopade sve ljude, koji su stajali na čaršiji. U tom času nije se čula niti jedna riječ, sve je iščekivalo, što će se dogoditi.

A časniku iskočiše oči, nabujaše žile na čelu, strašno je stisnuo obrve, izobličio se u taj čas posve u svom bijesu. Glavu su mu opojile riječi dječakove, koji nije obružio i nazvao psetom samo njega, već i sultana i svetu vjeru Muhamedovu. I on nije mogao, da suzdrži svoj bijes, da promisli, što da učini s tim djetetom, već svom silom propne svoga konja i srne svojom sabljom demeškinjom na dječaka i raskoli mu jednim udarcem glavu.

Dječak padne, jedva je mogao kliknuti: »Isuse, Marijo!« Veliki mlaz krvi izlio se po njegovu licu, vratu, tijelu i po zemlji.

— Ubio je dijete, ubio je dijete!

Strašan jauk i kletve zaoriše zrakom i mnoštvo i kršćana i bosanskih muslimana stalo se prijetiti ubojici. Ali njegovi vojnici stanu tjerati ljude i udarati ih bez milosrđa. I mala je Mandaljena bježala, da je ne pregaze. Ali kad je istoga dana nastala noć i kad su zvijezde zatreptile na nebu, ona se vratila na čaršiju, gdje je još uvijek ležalo tijelo maloga Stipe. Nitko se nije usudio, da ga digne, dok su jadni njegovi roditelji bili bačeni u tamnicu, a njihov je dom planuo plamenom. Mala se Mandaljena nije plašila. Ona se nagnula nad ubogo dijete, stavila mu kitu cvijeća na srce, a onda odrezala čuperak njegove plave okrvavljene kose. Taj je čuperak svezala u bijelu maramu i stavila je u svoja njedarca. Neko je vrijeme klečala nad njim, a onda mu je poljubila malu, nježnu ručicu i šapnula:

— Dragi, dobri moj brate, junački si i mučenički održao ono, što smo se zakleli. Uvijek ćeš mi ostati u pameti, moj mali mučeniče. Moli za mene

i izmoli mi, da postanem tvojom nasljednicom i pravom sveticom.

Taj je čas mjesec obasjao njegovo krvavo lice, i njoj se ukaza, kao da je svetački rajski sjaj oblio njegovo tijelo. I ona nije plakala. Bilo joj je, kao da gleda maloga anđela. Onda naglo ustane i otputi se kući, a njezina je duša plivala u slasti, jer je vidjela ugodnika Božjega...

Bože moj, — mislila je ona, — zašto sam se baš sada spomenula na ovom svom putu k tetki malog Stipe? Ta proteklo je već dosta godina od onoga časa, što se taj strašan događaj zbio. Možda je Stipe sada uz nju, kao onda. Da, da, sigurno je uz nju, pa joj se u duši javlja. Možda će se dogoditi kakav važan događaj u njezinu životu, pa joj ga nagovješta. On, koji ju je tako pazio i tako pomagao prije svoje mučeničke smrti. Tko zna? Bog će dati, sve će dobro proći. Ipak je uhvati neka slutnja, i ona pobrza korake prama tetkinoj kolibi, koju je već vidjela na proplanku visokoga brda...

U nekoj tjeskobi svrne oči na lijepu prirodu. Kako su joj bila mila sva ta brda, sve te rijeke, sve te uvale i prodoline, svi ti visovi i svi ti jazovi. Kako je dobro poznavala svoj rodni kraj. I planine Stupčanicu i Ploču, Nabožić, Bormaču i Zvjezdan. Kako li su lijepo tekle i šumile rijeke Bosna i Zupčanica i Krivaja i Zenika i Misoča. O, kako je lijepo bučio potok Krivaja, koji postaje iz dva potoka Bioštice i Stupčanice, što se grle pod planinom Stoborjem, ispod koje leži njezino milo biser-selo u divnome kraju, selo sa samostanom i crkvom Majke Božje čudotvorne — Olovo. Sirotno selo utislo se među visoke planine, samotno na visokoj strmini ogromne pećine. Jedan je potok tekao uskom ubavom dolinom, dok je drugi lomio i rušio sebi put kroz visoke pećine.

I ona vidje na proplanku pred sobom kućicu svoje tetke, a duša joj je uspoređivala taj proplanak s onim olovskim.

I vidje u duhu narod, kako hrli u gomilama Majci Olovskoj. I prikaza joj se šarena slika narodnih odijela i pobožne svjetine, i prikaza joj se starac slijepac guslar, kako pjeva uz gusle javorove narodnu pjesmu:

Pomogo nas Isus i Marija
I svi sveti Božji ugodnici,
Često puta u Olovo ravno
Silazili i Boga hvalili,
Od Djevice pomoć dobivali
Našim kućam i našoj čeljadi,
Našim poljim, njivam i livadam,
Našoj stoci i našemu blagu,
A najposli postigli spasenje
I u raju Božije veselje
Sve po molbam presvete Djevice,
A po volji Boga velikoga.

III.

Mandina tetka, ako je i stara bila, veselo je danas skakutala po kući. Bog ju je blagoslovio, kako sama reče. U njezinoj kući, iako nije tekao med i mlijeko, ipak je svega bilo. A danas joj svanuo veseo dan, jer ju je pohodio rođak fra Martin Brguljanin, stasit franjevac, koga su njegova braća voljela radi čestita života i jer je bio bistre glave i otvorena srca. Brkat je bio, visok, živa slika bosanskoga ujaka, koji je narodu bio i otac i majka. Narod ga je vrlo štovao, a i njegovi su glavari gledali u njemu sebi ravna te proricali, da će doći još do većih časti u redovničkoj državi.

Zato se i Mandina tetka smatrala počašćenom, kad je on došao do nje.

Ona mu je donosila jela i nutkala ga rakijom. A on je rado dolazio pod krov svoje rođake, jer je stara dobro poznavala svoj kraj i svoje ljude te mu otvoreno pričala o svome puku i narodu, o njegovim vrlinama i porocima.

Danas se silno iznenadila, kad ga je zapazila.

— Sanjala sam danas o tebi, da ćeš doći. I gle, san mi se ispunio.

— San je laža, a Bog istina, — odvrati veselo fra Martin.

Ali sad je vidio, da je stara u neprilici. Isprvice nije znala, što da iznese pred njega. Rekao je, da će samo malo vremena ostati. Onda se dosjeti, da će mu zgotoviti čimbur-kajganu, koja se može brzo svršiti.

Još nije bio pravo ni sjeo, tek su se pozdravili, a ona će njemu:

— Fra Martine, bi li čimbur-kajganu?

— Istom sam došao, pa već da jedem, — nasmija se Martin.

— E pa nahodao si se, pa treba da jedeš. Samo mi reci, bi li mjesto masti uzela kajmaka?

— Učini, kako ti drago! — odvrati fratar.

— Razbit ću jaja i u vreloj vodi obariti te ih izvaditi u času. Onda ću u tavi ugrijati kajmak i onda ću čitava jaja staviti na kajmak, da u njemu ogreznu, malo ću ih posoliti i čimbur će biti gotov.

Fra Martin se smiješio dobroj ženi, koja mu je svaki put običavala pripovijedati, kako se koje jelo pravi.

— Daj ti meni luka i sira, pa malo hljeba. Šta da se mučiš! — reče on.

— Pa nije to meni muka. Ja bi tebi, pa i svakom ujaku čitav dan priređivala jela. Dat ću ti i sira. Nije moja kuća suhotna, imam ja, hvala Bogu, sira. Imam ja kiselog tučanika, al imam i masnog. Izvadit ću ga iz kućice, gdje sam ga naslagala, sirutkom prelijevala i kamenom dobro pritisla, da se ne pokvari.

I starica za čas ode, dok je fra Martin brisao znoj, kako se bio umorio.

Prošlo je malo vremena i eto je. Nosi sira i hljeba i soli i luka i tikvicu s rakijom. Sve je to stavila na trpezu pred gosta.

— Odmah će biti i čimbur-kajgana gotova.

— Ti si prava brižljiva Marta, — reče joj fra Martin. — Bog će ti to platiti na nebeskim vratima. Nisi mi marila donijeti pšenična hljeba. Mogla si mi iznesti proje ili kakvog drugog hljeba.

— Sramota bi mi bila, da ispred gosta iznesem proju, kad mi se podesilo pšenična hljeba.

Sad nije bilo druge. Fra Martin je morao da jede i pije.

— A baš da ti pravo kažem, danas i jesam gladan. Prošao sam već gore i doline i mnogu sam kuću obašao. Nutkali me i drugdje, ali nigdje se nisam svratio. Znao sam, da ću i tu naći nešto da prigriznem. A da mi je u tebe najmilije, to znaš. Ta rođaci smo, i u tebe su čiste ruke, a jelo ti valja.

— E da sam znala, da ćeš doći, i nož bi se okrvavio. Iznesla bih i ćevap pred svog milog gosta. Napravila bih ti i pirjan sa šafranikom. Al iznenadio si me. E pa prosti brate!

— Hvala ti lijepa na svemu! — hvalio joj fra Martin i gucnu malko rakije. — Valja rakija, baš valja!

A starica se veselo nasmiješi. Vidjelo se, da joj godi ta hvala, ali da skrene razgovor na drugo, tobože da joj je dosta neugodno, zapita:

— A imaš li važnoga posla, što putuješ?

Fra Martin poravna omašne svoje brkove i reče:

— Ovaj put sam došao, da iznađem najboljega ovna u cijelom okružju. Treba da se mi franjevci za čitav naš narod poklonimo novome muli, velikome sucu sarajevskome, te da mu pokažemo atnamu, carsku povelju, u kojoj je car Mehmed dao narodu hrvatskome u Bosni na molbu našeg fra Anđela Zvizdovića iz Vrhbosne posebne povlasti.

— U nas ima dosta lijepih ovnova, — reče Mandina tetka, al najednom se prekine u govoru i povikne: — Ej gle, što moje stare oči vide! Nije li ono u daljini dijete moje? Nije li ono Mandaljena Mihina?

I fra Martin se okrene prema strani, kud je pokazivala starica, i reče:

— Uistinu eto Mande! Baš mi je drago, da je vidim. Ona je zorna djevojka, a srce joj je samo zlato.

Međuto se djevojka sve više približavala i videći strica Martina razvedrilo joj se lice, te poskoči još hitrije kao hitra srna k tetinoj kući. Došavši do svojih milih ona najprije poljubi svome stricu Martinu ruku, a onda se izgrli s tetom.

Ispričavši ukratko, što je poručila majka, morala je i ona da sjedne k stolu i da uzme hrane, koju joj je dobra tetka dala.

A onda se obrati starica fra Martinu:

— Naša će Manda rado slušati ono, što si mi stao pričati o bijelome ovnu i o fra Zvizdoviću.

A Manda kimne veselo glavom i reče:

— Daj, striče, daj pričaj mi, da i ja čujem o bijelome ovnu i o fra Zvizdoviću!

Fra Martin se nasmiješi ispod brka i poravna kosu nad čelom, a onda reče okrenuvši se Mandaljeni.

— Ajde de, dijete moje, da ti pričam. Ta ja znam, da ti rado slušaš o prošlosti našoj. Ja sam ti već dosta govorio o tome, kako smo mi imali svoje banove i kraljeve i kako su moćni bili naši velikaši. Govorio sam ti o kralju Tvrtku i o Stjepanu Ostoji i o posljednjem našem kralju Stjepanu Tomaševiću. Pričao sam ti, kako je nesretne godine 1463. sultan Mehmed II. sa 150.000 momaka provalio u Bosnu i pokorio je za malo dana. Kralj Stjepan Tomašević pobjegao je iz svoje prijestolnice iz Bobovca u Jajce, a onda iza strašne bitke u Ključ. Kad je naš kralj vidio, da ne može umaknuti u Hrvatsku, a niti se obraniti, stane ugovarati s vojskovođom i vezirom Mahmud pašom. Mahmud paša dade kralju pismo, u kome mu jamči svojom riječi, da mu se ne će ništa dogoditi, ako se preda i osobno pokloni sultanu. Kralj je na to pristao. Ali kad je naš kralj došao pred sultana, obratio se sultan na ulemu. Ovaj izda fetvu, šerijatsku osudu: El mumimu la juldegu min džuhrin merretejni (pravovjerni neka se ne dadu ugristi dva put iz jedne rupe), i skine sablju te odrubi glavu zadnjem bosanskom kralju Tomaševiću...

Fra Martin Brguljanin namrštio čelo, uozbiljio se, prekrižio se i prestao časak da govori.

Teta je stala jecati, a Manda povikne uzlamavši rukama:

— Sveta Bogorodice! Jao nama, jao nama!

Tišinu prekine fra Martin:

— I tako je umro posljednji naš kralj, a Bosna je postala turski vilajet...

— Jao nama, jao nama! — ponovi Mandaljena, koja je u duši taj čas prepatila pad bosanskoga kraljevstva.

— Jest, jao nama, pravo veliš kćeri! — reče fra Martin. — Pogubivši kralja sultan je Mahmud Bosnu palio i robio bez milosrđa. Krv je tekla po našim poljanama. Ljudi su bježali na sve strane. Krovovi su iznad njihovih glava gorili. Kud je došlo tursko kopito, tu nije više htjela trava da raste. I mrtvo tijelo padalo na mrtvo tijelo, i nije bilo ljudi, da ta tjelesa pokapaju. Plač i jauk nastade zemljom. I ocevi su ubijali svoje kćeri, da ne dopadnu ropstva, i žene su skakale u rijeke, da ih krvnik ne obeščasti. Mnogo kršćana pade od mača, a drugi su bježali, bježali, kud ih je strah nosio. Mnogo ih je ipak prešlo na islam. Vi znadete, da je i mojega i vašega roda vrlo mnogo primilo vjeru Muhamedovu. I nastade zator nas katolika i mislilo se, sve je propalo. Tada Bog dade svjetlo svoje mužu svetome, čovjeku na glasu, franjevcu Anđelu Zvizdoviću iz Vrhbosne. Taj Božji ugodnik pođe s nekoliko drugova do sultana u glavni stan na Ostroškom polju nedaleko Fojnice i upade u carev šator. Dostojanstveno, tiho i mirno, neustrašivo i polagano stupi on pred samoga cara. I kad ga je spazio car, vidio je pred sobom čovjeka blijeda i mršava, čovjeka sveca. Stajao je pred njim miran ko kip, a njegove su riječi bile jače od groma.

— Care, — reče Zvizdović, — znaj, da Bosne nikada umiriti ne ćeš, ako budeš okrutan i ako ne dadeš potpunu slobodu vjere i građanstva svima onima, koji bi se na poziv franjevaca vratili u zemlju.

Zvizdovićevi drugovi, koji su došli s njim, strepili su za njegov život. Narod, koji je znao, da je on pred sultanom, u šumama je i spiljama drhtao za njegovu sudbinu, i plakao i molio, i molio i plakao. Čekao je sa strepnjom, što će biti.

A sultan? Isprvice namrštio čelo i ljutito naškubio usne, a ruka mu je bila na zlatnom balčaku oštroga mača. Činilo se, da će munja sijevnuti iz njegovih očiju. Ali kao što ulje smiri morsko valovje, tako se najednom smirio bijes njegove duše. I kad je fra Anđeo svršio, car naredi, neka se donese Zvizdoviću lijep plašt, posut sitnim zvjezdicama, da plašt već po zvijezdama prikaže prezime Zvidovićevo. A kad su taj plašt donesli, ustade sultan i sam vlastitim rukama zaogrnu zvjezdanim plaštem siromašnoga

sina sv. Franje. Taj se plašt, kćerko moja, još i danas kao svetinja čuva u fojničkom samostanu.

— Evo ti dara, moj junače, — govorio je sultan, — jer si se usudio preda mnom braniti svoj narod, a da se nisi bojao, da ću te nabiti na kolac i da ću ti dati oderati kožu sa živoga tijela i baciti te psima...

Zatim je sultan pozvao ćatiba (pisara) i zapovjedio, da se napiše atnama, kojim se svećenstvo i narod proglasuju slobodnim, a tako i oni, koji su u susjedne zemlje pobjegli. Atnama počinje s riječima: »Ja, koji sam sultan Mehmed Han...«, a svršava riječima: »A da nitko ne smije proti ovom pismu činiti, dok oni budu meni poslušni i u mojoj službi, svečano se kunem: Tako mi čitanja knjiga i tako mi velikoga proroka našega, tako mi sto dvadeset i četiri tisuće proroka i tako mi moje sablje, koju pašem.«

— Oh, kako je velik svetac morao biti naš Zvizdović! — reče tetka.

— Oh, kako bi bilo divno, da imamo mnogo takvih ljudi! — pridometne Manda.

— Da, pravo imaš, kćerko moja Mando. Svetaca i svetica nam treba, da pomognemo našemu narodu.

— I svetica... — šapne gotovo nečujno Manda, a lice joj obli rumenilo.

Fra Martin Brguljanin nije opazio, da su njegove posljednje riječi pale na dušu mlade djevojke, i on nastavi:

— Mi svi znamo, koliko je naš narod prepatio bola i progona od onih vremena. Mi svi znamo, koliko trpi i muči golemih muka naša raja. Pa ipak da nije atname, i gore bi bilo. Ipak je atnama blagodat našemu narodu. Dobro, dijete, mi moramo tu povelju pokazati svakome novome muli (sucu) sarajevskome i svakome novome veziru.

— Zar se nosi ta povelja pred njih? — pitala je teta.

— Da, — odvrati fra Martin. — Tri gvardijana: fojnički, sutješki i kreševski u svečanom odijelu nose atmanu. Oni tom zgodom novome sucu prikazuju razne darove, među kojima i ovna, zaklanoga, sadrtoga i očišćenoga, ali da mu veliki rogovi ostanu

na glavi. Na rogove ovna moraju se postaviti pozlaćene jabuke od drva, a na čelo malo ogledalo. Toga ovna nosi sluga o vratu tako, da mu prve noge drži desnom rukom, a stražnje lijevom na svojim prsima, dok ostalo tijelo ovnovo visi sluzi niz pleća. Kad mula pročita i prouči atnamu i stavi ruku na usta i na čelo u znak poštovanja i kad mu gvardijani dadu darove, onda sluga stupi na vrata sa svojim ovnom. Mula ga pogleda. Onda mu sluga okrene leđa, da mula vidi straga, kaki je ovan, pa se opet okrene k muli. Ako je mula zadovoljan, sluga ga preda mulinim slugama. Onda mula počasti gvardijane crnom kavom. Eto to je taj bijeli ovan, kojega ja sad tražim, — svršio je svoje pripovijedanje fra Martin Brguljanin. — Mi moramo skupo plaćati naše slobo-štine. Zato je i toliko naših zemljaka prešlo na islam.

— Ali mi ne ćemo pustiti naše vjere nikada! — odrješito istupi Mandaljena.

— Tako je, moje dijete, premda su se naši zemljaci prešavši na islam dovinuli do velikih časti. U sedamdeset godina sjedilo je na stolici velikih vezira devet naših zemljaka, koji su kao prvi doglavnici sultanovi tresli Istokom i Zapadom.

— E, oni su gospoda, a mi smo raja, — uzdahne teta.

— Neka smo, — odvrati živo Mandaljena, — neka smo raja, ali mi smo ljubimci Kristovi.

— Da, istina je, — odvrati tetka, — ali ovi sinovi našega naroda, a još većma ostali Turci gaze i isti sultanov zakon. Na što nam povlasti, na što nam sultanovi zakoni, kad se gaze i ne vrše? Uboga raja ne smije svoje pravo da traži. Raju je Bog Turcima poklonio, vele bosanski kadije. A teško nama i našima, ako ne smognemo toliko novaca i ovaca, koliko Turci trebaju. Pomozi nam, Majko Božja Olovska! Ubijaju nas, pale nas, sijeku nas, deru nam kožu s mesa i nikad tome niti kraja niti konca.

— Vjeruj, ženo, doći će čas, kad će nam Bog pomoći, — reče fra Martin Brguljević. — A sad je čas, da odem. Da ste mi zdravo! A ti Mande, pozdravi lijepo svoje roditelje i čuvaj svoju vjeru kao amanet i Bog će tebe čuvati. Ja sada idem možda u mučeničku smrt, jer nitko nije u nas jadnika siguran, ne će li biti nabit na kolac za Kristovu vjeru.

Mandaljena klekne pred njega, a on je blagoslovi.

Čas dva zatim stupao je odlučnim koracima franjevac istom stazom, kojom je došla Manda. Na vratima tetine kuće ostale su i dugo gledale za njim dvije žene. Ali on se više nije osvrtao na njih. Neko vrijeme ostale su tako gledajući, a onda su još čavrljale o stricu, dok najzad ne reče teta:

— Ja ću sada u bašču, a ti, kćeri moja, ajde dohvati mrvu sijena za stoku i tamo me pričekaj, ja ću naskoro doći.

Kad je Mandaljena polazila do sijena, opet je mislila na svog strica i duša joj je govorila: »Sretnih li vas, slugu Božjih! Kako bih bila sretna, da mogu s vašom oporom haljom zamijeniti svoju žensku opravu! U čas, kad bih opasala tvrdim konopom ovo krhko tijelo, sapela bih ujedno slobodnom voljom sve svoje sile, da ih darujem Bogu Višnjemu, da nad njima vlada.«

Kad je došla do sijena, sjela je za čas na kamen, što je ležao u travi. Nadaleko nije bilo žive duše, tek su male ševe skakutale po travi. Dolazile joj posve blizu i nisu je se bojale. Njoj je godio taj božanstveni i otajstveni mir. Na modrome nebu nije bilo ni oblačka. No tek je nekoliko časaka potrajalo, kad nešto šušnu iza grma. Ona je to doduše čula, ali se nije dalje na to osvrtala, jer je mislila, da je dobrzalo kakvo pseto. Ipak kad je začula ponovno šuštanje, okrene lice i cikne glasno:

— Isuse, Marijo!

Iza grma je zapazila, kako se primiču dva jaka Turčina zažarena lica, velikih brčina. Htjela je da iz svega glasa povikne: »U pomoć!« Al nije dospjela. Brzinom divljega mačka zaskočio je do nje pravi orijaš i prihvativši je za grlo zatakao joj silnom brzinom maramu u usta. Uto je već skočio i drugi Turčin i stao joj vezati ruke i noge. Za čas je svališe na travu. Bačena na zemlju, sputana konopima nije se mogla ni maknuti.

— Ne boj se, djevojko! — reče stariji Turčin. — Ne će se ništa dogoditi. Život ti nije u opasnosti.

Ali te je riječi nisu smirile. Ona je znala, da su je zarobili Turci. Znala je, što je čeka, i srce joj je htjelo da taj čas prepukne od bola i pomisli, da je vode u harem.

Onako svezanu, sputanu, nemoćnu digoše je na ruke i brzim koracima poletješe prema brdu u šumu.

Sve je to bilo tako tiho i nečujno, da nije mogao nitko ništa čuti. Bilo joj je, da se onesvijesti, i htjela bi da se otme željeznim rukama svojih otimača. Njezine se grudi u teškom hroptu uzburkano dizale, njezine se oči izbuljile od teška bola, ali sve to nije ništa pomoglo. Znala je, da će ljudi, koji su učinili otmicu, bez milosrđa izvršiti svoj posao. Znala je, da je ostavljena na milost i nemilost oporima, surovima muškarcima željezne šije i željezne volje, i ako joj Bog i Majka Božja ne pomogne, nitko joj više pomoći ne može i ne će.

IV.

U šumi se pridružilo onoj dvojici još više do zubi oboružanih muslimana. Trajalo je dobar sat, dok ti ljudi Mandaljenu ne donesoše do male kuće, gdje ih je nestrpljivo i uzrujano čekao Mustaj, da sazna, kako je uspjela otmica. Otmičari položiše djevojku na travu pred kuću.

Bila je to samotna kućica na maloj čistini, ali nad njom je širila svoje goleme grane prastara lipa. Nadaleko nije bilo nikake druge kuće, te je ta samoća bila kao naručena za čuvanje tamnih događaja.

Za kućicom je bio vrtić, ali zapušten. U njem je bilo i povrća i cvijeća, ali sve je to uvis stršilo čupavo i pomiješano. Vidjelo se, da taj vrtić nije već davno obrađivala ničija ruka.

Mustaj znajući svoje ljude pozdravi ih:

— Gdje ste tako dugo bili?

— Oprosti, gospodaru, morali smo čekati, dok je samu ne zatekosmo. Iz busije smo pratili sve, što biva oko kuće njezine tetke, i ne bi marili da je otmemo i onda, dok je s tetom razgovarala, ali eto, došao neki fratar i tamo dulje ostao. Ti si nam naložio, da ne smije biti svjedoka našoj otmici, da se stvar ne dozna, i tako smo čekali, dok nije fratar otišao.

— Dobro ste učinili, — promrmlja Mustaj pljunuvši na tle.

— Već smo htjeli da navalimo na staru i djevojku, kad smo začuli, gdje tetka kaže mladoj, da ide u vrt, a ona neka pođe da donese sijena. I eto tako se desila zgoda i prigoda. To je bilo amaha! Sada je sve samo od sebe teklo kao po loju. Stara je zbilja oteturala u vrt, a djevojka na odlučeno mjesto. Mi smo se već prije odšuljali za grmlje, što ondje raste, tako, da je djevojka ništa zla ne sluteći sjela na neki kamen, što je tamo ležao u travi. Pustili smo čas dva, neka sjedi. Razgledali smo nadaleko, ima li koga, tko bi nas promatrao. Znali smo, da nema pogibli, jer bi nas obavijestila straža, koju smo postavili. I tako je došao čas, da izvršimo tvoje zapovijedi, gospodaru!...

— I cura se nije branila? — upita Mustaj.

— Kušala je vikati, ali u nas su brze ruke, i prije no što bi pisnuti mogla, ona je dobila rubac u usta, a onda smo je svezali.

— Niste je trebali da vežete, — uzdahne Mustaj. — Žensko je.

Ali čovjek se nije dao smesti.

— Pusti nas. Mi smo tome vješti. Ona je već stala vitlati rukama i bila bi nam noktima izgrebla oči i obraze. Borila bi se rukama i nogama. Ako se i ne bi ništa dogodilo, ipak bi nam to otelo vremena. Pa napokon djevojci se nije ništa dogodilo, kako vidiš, — reče i pokaza rukom na Mandaljenu, koja je još uvijek sapeta ležala na travi.

Mustaj se prignuo djevojci, koja je bila blijeda i ustrašena.

Sam joj svojim rukama stade kidati konope i onda ju je posjeo na travu.

Velikim, oštrim, u Mustaja upravljenim očima gledala je Manda s velikim strahom svoga »oslobodiltelja«.

— Poznaš li me, Mande? — upita je Mustaj.

Djevojka isprvice nije odgovorila ništa, već je samo gotovo bezumno buljila preda se.

I opet je zapita Mustaj:

— Poznaš li me, Mande? Ne boj se!

A ona ovaj put odvrati:

— Poznam te, ti si Mustaj. Stid te bilo!

— Gle, ti se još usuđuješ da me vrijeđaš?

Ona je još uvijek sjedjela na travi, a sad je kušala da ustane, ali noge su je boljele od konopa, kojim je još čas prije bila vezana.

Mustaj joj pomogne, da se digne, a onda joj reče:

— Budi mirna, djevojko, ništa ti se zla dogoditi ne će, ako budeš pametna.

Ali djevojka, koja se polako oporavljavala od straha i od obnemoglosti, namršti obrve i reče opet:

— Stid te bilo, otmičaru!

Mustaj se nije dao smesti, već joj stade tepati:

— Golubice moja, ti bi morala gukati, a ne da krekećeš ko žaba. Tvoje usne, rumene ružice, nijesu stvorene, da sipaju jed već med. Stvorene su, ne da grde, već da cjelivaju.

Manda pruži ruku proti njemu i glasno vikne, da su je svi čuli:

— Otale te, slugo sotone! Ni riječi više! Pusti me, da pođem svojoj kući u Jelašku k starome ocu i majci, koji me čekaju.

I ona pokorači naprijed, kao da će od njih poći.

Mustaj se isprvice iznenadio, ali onda se stade iz svega grla smijati:

— Ha-ha-ha, golubice moja! Nije to tako lako, kako ti misliš. Ti bi rado odletjeti? Krila su u tebe lijepa i brza. Zar ne? Treba samo da ih raskriliš, pa da odletiš. Da! To bi odviše lijepo bilo. Al ne može da bude. Ti si, golubice, u kavezu. Ja sam te lijepo uhvatio, ili bolje, uhvatiti dao. I sad si u mene. Niti sam sultan ne će te izbaviti iz mojih ruku, iz kojih ne ćeš izaći živa, ako se budeš oporo ponašala i ako ne promijeniš svoje ćudi. Ali zasada dosta!

Mustaj se okrene k svojim ljudima i reče:

— Odvedite djevojku u sobu, koju smo za nju spremili. A ti, djevojko, — obrati se još jednom k Mandaljeni, — znaj, da si moja zarobljenica i da ti ne će niti vlas spasti s glave, ako budeš pametna. Budeš li pak luda, sama ćeš biti kriva.

Mandaljena ne odgovori ni riječi, a momci su, kako im je bilo naloženo, skočili do nje i uzevši je pod ruke više su je odnesli, nego li odveli u određenu odaju. Kad je prestupila prag sobe, zalupila se vrata i zaključala. Ona ostade zatvorena.

Kad je Mandaljena bila zatvorena, poslao je Mustaj po Frana Božića, da brzo dođe.

V.

Nije dugo potrajalo, i već su jurila dva konjanika prema kućici, u kojoj je bila zarobljena Mandaljena. Na jednom je konju jašio Frane Božić, a na drugom župnik franjevac. Frane je, kako je već prije bilo ugovoreno, uzeo sa sobom svećenika, jer je htio, da otmicu svrši s pravovaljanim vjenčanjem. On je uvjerio župnika, da je sve u redu, i tako se župnik dao nagovoriti, te je s njim odjahao.

Mustaj je već Franu čekao. Kad je vidio, kako je Frane brzo dojahao, reče došljacima, tek što su skočili sa konja, uz posmijeh:

— Dobro mi došli! Kako vidim, Frane, ti si brz. Ljubav imade hitre noge. Ali da te izvijestim. Sve je pošlo u redu, kako smo htjeli, ptičica se nalazi evo ovdje u sobi, i ja sam pripazio, da ne otprhne. Ona je još divlja i ne će iz ruke jesti, ali mislim, da će se skoro pripitomiti, kad uvidi, da joj drugo ne preostaje. Ona nije niti prva niti zadnja. A roditelji će već na sve pristati, kad uvide, da drugoga izlaska nema.

Mustaj je uveo dva došljaka u svoju sobu i tu se između njih raspreo razgovor o tome, kako će djevojku najlaglje prikloniti na ženidbu.

Kad su se sporazumili, otvorili su vrata djevojčine sobe i stupili k njoj u sobu.

Djevojka je stajala uz prozor i gledala kroz rešetke, kad su oni ušli.

Čim je Mandaljena zapazila Franu Božića i svećenika, odmah je upoznala, o čemu se radi i zašto je i za koga je učinjena otmica. I ne rekavši nijedne riječi stade žarko u srcu svojem moliti Djevicu, svoju zaštitnicu, neka je izbavi iz ove nevolje. Uz to je brzo stvorila odluku, da će se braniti.

Videći pred sobom svoje neprijatelje ona se dostojanstveno uspravila i mirno čekala gledajući ozbiljnim očima, što će doći.

Frane Božić, koji je veselo dojahao, na pogled je svoje obožavane djevojke posve odrvenio i nije se usudio progovoriti niti jedne riječi, već je nepomičan također čekao, što će Mustaj reći.

Ovaj nije časio časka i reče svečano:

— Draga Mandaljeno! Došao je svečani čas odluke. U zvijezdama je pisano, da ćeš u taj čas odlučiti o svojoj sudbini. Doživjela si otmicu. I protiv svoje volje nalaziš se u ovoj sobi. Imaš razloga, da se, lijepa djevojko, ljutiš. Ali nemoj. Mi te nijesmo oteli zato, da te uberemo ko bijelu ružu, a onda da te bacimo ko uvenuli cvijet na bunište. Ti se toga ne trebaš bojati. Istina je, tebi lebdi sada pred očima sudbina tolikih mladih kršćanki, koje su pale žrtvom opakih Turaka. I tvoj mozak riše ti užasne slike onih jadnica, za koje bi bolje bilo, da se nijesu rodile. Ali ti se varaš. Tebe ne čeka taka sudbina. Tebi je Alah dosudio ljepšu i bolju budućnost. Mi te nijesmo oteli, da te osramotimo. Nas je vodila ljubav, velika i silna ljubav. Ljubav duboka kao more. Ljubav visoka kao nebo. Mando, ovaj momak, brat moj Frane, gine za tobom, djevojko. Gine za tobom i čezne. Ti si lijepa kao bokor-ruža. Daj, da te ubere. Ti si tako svijetla ko sunce. Daj, da se ogrije. Ti si tako mila ko bijelo janje. Daj, da ga k srcu privine. Ti si tako slatka, da bi mogla zasladiti more pelina. Zasladi mu dane života. Zar ne vidiš, kako mu venu obrazi? Zar ne vidiš, kako mu blijedi lice? Zar ne vidiš, kako su mu oči upale? Hoćeš li, da mu srce pukne od bola i da mu mati zaleleće bona nad preranim grobom? Ded, djevojko, ne budi srca kamenoga, ne budi okrutnija od okrutne vučice. Uslišaj ga. On je kršćanin-katolik. On je tvoje vjere. S te strane nema dakle nikake zapreke. Ne griješi dakle i ne budi ubica čovjeka čestita i poštena. I ja te molim i zaklinjem, pođi, dijete, za njega, za njega pođi. On je krv moje krvi. Eto zato sam prihvatio otmicu. On te ne ljubi samo zato, jer je u tebe divno tijelo, jer su ti oči ko žeravke žive, jer su ti usta slađa od meda, jer ti je lice jagoda i mlijeko, ne, on još više ljubi

tvoju bijelu golubinju dušu. On se divi mirisu njezinu, divnijem od zumbula i ljubica. On se divi kreposti tvojoj i on ljubi tvoju dušu. I vidiš, ta tvoja ljepota tako je divna, da je jedino njegova ljubav divnija. Gle, on mi je ispovjedio, da se ne usuđuje niti približiti se tebi i da te se taknuti boji tako dugo, dok ne budeš s njime vezana u svetome činu vašega svetoga obreda braka. Eto njegove su misli tako čiste kao suho zlato. Nit sitne praške nit najmanje ljage grijeha ne dopušta on na tebe. Vjeruješ li sada, da te iskreno, vjerno, očajno do ludila ljubi i štuje?

Mirno je slušala Mandaljena taj iskreni izljev bratske Mustajine ljubavi. Mirno je slušala i mirno gledala. Samo onaj, koji je promatrao njezino lice, vidio bi, da je čas blijedila, čas rumenila i da su joj usnice podrhtavale. Vidjelo se, da se u njezinoj duši bije boj. Ona je stajala mirno, nijemo kao janje, koje vode na zaklanje. Ali kada je Mustaj ponovno zapitao umiljato:

— Mande! Vjeruješ li, da te Frane ljubi i štuje? — prekine ona šutnju i tiho, gotovo nečujno reče:

— Vjerujem.

— No, dakle vidiš! Ti sigurno znaš, da si sada u potpunoj njegovoj vlasti, i da bi te mogao uz moju pomoć učiniti svojom robinjom. Vidiš li?

— Vidim.

— Pa gle, on toga ne će. On te želi učiniti svojom kraljicom, svojom gospodaricom, svojom družicom, svojom pravom ženom. Znaš li to?

— Znam.

— Dakle zar ne zaslužuje ta njegova ljubav i to ponizno ropstvo duše njegove prema tebi, da napokon i ti utješiš srce njegovo? I ništa drugo ne treba, već da evo ovaj vaš župnik položi ruku na vas dvoje i da vas združi za cio život. On misli, da te tvoj u djetinje prerano doba učinjeni zavjet ne veže, i eto ništa drugo ne treba da rekneš, već jednu malu, milu, sretnu riječ: »Da!« Daj, reci tu riječ, daj uskrisi čovjeka, koji umire, daj led, koji ga bije, okopni žarkim zrakama te riječi, i nastat će proljeće vašeg života i zastrujat će zrak milinjem i dunut će povje-

tarce blago i propjevati slavulji i zapjevat će sva priroda dvije riječi: jedno Frane, drugo Mandaljena. I sam Alah u nebu i svi dobri dusi reći će: »Evala, tako valja.« A sada je, djevojko, na tebi red, da govoriš.

A Manda se prihvati za grudi, da joj srce ne prepukne, i boreći se vidljivo u sebi reče mirno, odrješito:

— Sve ja to znam, sve ja to vidim. Žao mi je, tebe, Frane, žao mi je, po Bogu brate, al ne može biti, ne može biti, ne može!

I svi, koji su bili u sobi, uprepastiše se na te njezine riječi. Svi su bili sigurni, da će ona iza takvih riječi Mustajevih pristati. Najviše se uprepastio sam Mustaj. Ipak je još obuzdao svoju srdžbu i nastavio:

— Mislim, da nijesi rekla svoju posljednju.

— Jesam.

— Nijesi!

— Jesam!

— A sada čuj, zašto nijesi. Dosele sam ti govorio o Franinoj ljubavi, i što te čeka, ako se za nj udaš. Sada čuj dalje, što će biti, ako li ga ne uslišaš. Znaj, onda ti nema druge, nego da odovud ne ćeš izaći niti ti, niti ja, a da prije ne postaneš mojom ženom. Znaj, ja ću ti biti muž. Znam i ja, što vrijediš, pa ako i nijesam tvoje vjere, uzet ću te u svoj harem. Tako je! Biraj! Slobodno biraj: ili Frane, ili ja. Drugog izbora nema. Odlučeno je!

Kao da su strijele probile Mandino srce. Te posljednje riječi, koje je strogo, ozbiljno i strastveno izrekao Mustaj, odviše je dobro razumjela i vidjela, da tu nema šale. Tisuću joj je misli u taj čas najednom navalilo u glavu. Silno uzrujana nije znala, što da učini. Što da učini jadnica? Činilo joj se, da joj sa sviju strana prijete strašne utvare i sablasti, i kuda stupi, da će se strovaliti u ponor, pun gordih nemani i zmija, koje su sikćući zijevale, da je ugrizu.

Bio je neopisivo strašan čas, kao da vidi otvoreni grob pred sobom i smrt. Oh, da je smrt, — pomisli, — kako bi mi dobro došla u taj čas, kako dobro! Oh, da je na lomači za vjeru svoju kao mučenica, kako bi sretna bila! Al sada? Sve je propalo, sve je nestalo,

sve je utonulo u beskrajno more boli. Što da učini? Ako odbije kršćanina Franu, provalit će bijes divljega Mustaja, i on će se baciti krvoločno na svoj plijen. A to je neminovno, to je stalno, košto je stalna hridina bosanskih njezinih planina. Zar da postane robinja divljačke požude opakoga Turčina?

Uto se umiješa župnik i reče joj pristupivši tiho i umiljato:

— Kćeri moja, ako hoćeš da čuješ moj savjet, izaberi između dva zla manje. Frane je čestit mladić i naše je vjere. Pristani uz njega, pa ćeš i kao njegova drugarica, i ako Bog hoće, kao dobra majčica svoje djece ugađati Bogu velikome i sipati zrake blagoslova po čitavome kraju.

Ona ga je pogledala velikim začuđenima očima, kao što dijete gleda u svoju majku, kad joj veli nešto novo.

I uistinu u taj čas joj sine misao, da se mora najprije osloboditi veće opasnosti, Turčina, a manje opasnosti, Frane, možda će se poslije već laglje riješiti. Na brak bi mogla napokon pristati, a kasnije bi se mogla oteti teškima sponama, koje nije htjela da ima, jer je to obećala Majci Olovskoj.

Dugo se tako borila. Svi su čekali, da odgovori. Ali kad je htjela da nešto rekne, riječ joj je zapela u grlu.

Napokon je nestrpljivi Mustaj udario nogom o zemlju.

— Već je dosta! Odluči jednom! Odviše je toga čekanja.

Vidjela je, da odluka mora pasti, sazvala je još jednom pomoć Božju i onda reče uzdahnuvši teško:

— Ako mora biti, onda volim biti Franovom ženom.

*

Malo zatim obavio je župnik vjenčanje Frane Božića i Mandaljene Vuksanović-Pelešove. Ona je bila blijeda kao smrt. Frane je drhtao od uzbuđenosti, Mustaj je zadovoljno čupkao svoje brkove, a momcima je zapovjedio, da pucaju u zrak. Preplašene su vrane stale lepršati po zraku...

A kad je vjenčanje bilo gotovo i kad su posljednji zvuci pušaka zaorili, pohrli Frane do svoje mlade žene, da je zagrli. Ali kad je ona to opazila, sazva u duši svojoj Blaženu Djevicu Mariju i uprepastivši se reče joj: »Majko Marijo, Bogorodice Olovska! Tebi sam se zavjetovala, da ću uvijek uščuvati svoje djevičanstvo. Ti znaš, da sam samo prisiljena pristala na brak, a ne od svoje volje. Daj mi jakost, da se spasem od toga čovjeka, koji je protiv moje volje postao mojim mužem.« Te je riječi govorila s nekom nametljivom žestinom i sve usrdnije.

Njezini su se obrazi zarumenili i njezine su oči plamtjele. I u taj čas priču joj se glas nevidjive moći, koji joj veli: »Ja sam uz tebe. Ne boj se! Dok sam ja uz tebe, ti si jaka kao Samson. Spomeni se riječi svetoga Pisma: »Sve mogu u Onom, koji me krijepi!«

A njoj je uzdrhtalo srce na te riječi. Živcima joj prostruja neki val jakosti i mišice joj osnažiše. Ona oćuti u taj čas u sebi jakost diva. I poviče gordim glasom:

— Otale te, čovječe, da me se ne usudiš taknuti!

A on najprije zbunjen, onda zaprepašćen stupi korak natrag.

Kad je to vidio Mustaj, zahihota paklenim smijehom i zaklikće:

— Pa Frane, jesi li poludio? Ta to je tvoja žena, tvoja zakonska žena. U tebe je vlast po zakonu i pravdi. Ona je pred svećenikom tvoje vjere vjenčana i sada smrtno griješi, ako ti se usprotivi.

Mandaljena, isprvice ustrašena na te riječi, brzo se snašla:

— Jest, ja sam pod silom pristala na brak. Ali taj ne vrijedi. Odavna sam prije načinila zavjet Majci Božjoj, da ću uvijek sačuvati neoskvrnjeno djevičanstvo Od toga me zavjeta nije nitko riješio, pa me nije niti mogao, osim svetoga Oca Pape. Dakle je moj brak ništetan. Da sam ja za čas smalaksala i u strahu, da me Mustaj ne povede u harem, ipak privoljela da postanem ženom Franinom, to je bila sila meni nanesena. Voljela sam katolički brak, nego da me Turčin unesreći. Ali sada znam jasno, da sam krivo učinila i da bi bolje bilo, da me Turčin ubije, nego da prekršim zavjet.

— Glupost! — vikne Mustaj.

— Glupost! — vikne Frane.

— Bila glupost ili ne bila, ja sam pripravna ovaj čas i smrću svojom uščuvati svoj zavjet. Ubijte me! Spalite me! Raskinite me na konjskim repovima. Sve možete. Sve smijete. Sve vam dopuštam. Samo jedno ne: da dirnete u moj zavjet.

— Ova žena je poludila! — vikao je Mustaj bijesan.

— Zar si luda, Mande? — vikao je i Frane i ljut kao ris objema je rukama uhvati oko pasa.

Ali u taj je čas ona postala kao neko nadnaravno biće. Iz očiju su joj sijevnule munje, a čitavo tijelo kao da joj je naraslo. Čelo joj se namrštilo od nekog nadčovječnog divljeg bijesa. U rukama je oćutila divovsku snagu.

I ona odgurne Frana rukama tako snažno, da je odletio nekoliko koračaja daleko i onda zateturao i pao na zemlju.

Kad je nato razljućen Mustaj priskočio do nje, da je prihvati za ruke i da je prisili, te bude pokorna, ona ga jednim svojim pogledom prisili, da je ostao kao zakopan na svome mjestu.

A onda poviče odlučnim glasom dignuvši uvis ruke:

— U ime Boga velikoga, svete Trojice i u ime Majke Božje Olovske ja vam zapovijedam i nalažem, da se ne približite k meni. Prije će u vas svakoga udariti strijela Božja, nego li će Gospodin Bog dopustiti, da dirnete djevicu, posvećenu Bogu.

Preneraženi, zapanjeni, ustrašeni i posve smeteni nijesu Frane ni Mustaj znali, što da učine.

Prvi se ipak snašao Mustaj.

— Nečastivi ju je šejtan opsjeo.

— Zacijelo imaš pravo, od vraga je opsjednuta, i Frane će nato.

— Ne, ljudi Božji, — branila se djevojka. — Nije mene opsjeo vrag, već je nadnaravna sila u meni od Boga, proti Boga se ne može ništa.

— Vrag ili Bog, svejedno je, — Mustaju će Frane, koji je ljubio Mandu. — Manda je podivljala. Utuvila je sebi nešto u glavu. Ne treba to ni da je Bog niti vrag, već njezina tvrda glava, i dok se ta tvrda glava ne umekša, uzalud je sve. U mene je tvrda vjera,

da će se njezino srce umekšati, i da će postati pametnija. Sve je to danas nekako prenaglo išlo i ona se nije mogla jošte da snađe, pa treba da prođe dan dva, i sve će dobro biti.

Manda još uvijek ljutita reče:

— Meni te je, da ti pravo kažem, i žao, da tako misliš, ali znaj: ostat ću ustrajna u svojoj odluci. Ništa me više od nje ne će odvrnuti. Da me bace u ražareno ulje, i još bih rekla: »Kriste, Tvoja sam zaručnica.« Evo čuj me. Ne vrag, jakost Božja je u meni, i sad se ne bojim nikoga, pa da se i vojske dignu na mene! Koga da se bojim, dok je uz mene Bog? Zar ne vidite, da mi je Bog pomogao?

I nitko se nije usudio da joj se približi. Nitko se nije usudio da je takne.

Napokon pozove Mustaj svoje sluge i naloži im, da zatvore Mandaljenu u istu sobu, u koju su je prije zatvorili, neka bude i opet zarobljena, dok se ne predomisli.

A njoj reče Mustaj:

— Zatvorit ćemo te! Naša si ropkinja. Po vjeri i zakonima na tebe ima pravo tvoj muž, ti to znaš. Pristala si na brak. Rekla si i zadala mu pred svećenikom vjeru i postala si mu pravovaljanom ženom. To moraš priznati, i dok si još danas u bludnji i govoriš gluposti, za dan-dva ćeš i sama uvidjeti, da imaš krivo. Popustit ćeš. Promjenit ćeš se. Sve će još dobro biti. Ohladnjet će tvoja usijana glava. Ovo je utvara bolesne mašte. Sve je to, što ti radiš i govoriš, smiješno. Mi to znamo, ali ti ne znaš. Zato ćemo te pritvoriti, da ti damo vremena, da se predomisliš, i uvjereni smo, da ćeš se predomisliti. A što ti veliš, da ti je Bog dao neku jakost, to naprosto ne vjerujemo. Samo šejtan i đavao je onaj, koji ti je dao moć, da baciš Franu na tle. I kad to sve promisliš, onda će sve dobro biti, i ti ćeš sama od sebe doći do pameti i doći k ubogome Frani, koji te ljubi.

A Manda, koju su sada htjeli sluge da odnesu, već posve mirna reče:

— Pustite me, sluge, sama ću ići. Ne trebate me siliti. Providnost Božja poslala je na mene iskušenje, ali i to će proći. Možete me zatvoriti i mučiti, sada mi je svejedno. Svoga zavjeta ne ću nikada prekršiti, jer cilj je moj svet i Bog sam je ispred mene.

Izrekavši to stupila je jakim koracima prema sobi, koja joj je imala postati tamnicom. Ne osvrnuvši se više ni na koga prekoračila je prag sobe. Vrata su se za njom zatvorila, a ona je tiho šaptala:

— Sveta Marijo Olovska, moli za me griješnicu sada i u čas smrti moje...

VI.

Trinaest je već dana djevojka zatvorena u osami, razmišljala o svojoj sudbini. Trinaest dugih dana i trinaest noći. Sluge su joj donosili hranu. Ona je isprvice nije htjela dirnuti. Postila je i htjela je da postom i molitvom izmoli od Boga milost i sretno spasenje iz ove nevolje. Ali tijelo je htjelo svoje, i napokon je stala piti vodu i jesti kruh.

Nekoliko je puta došao i Frane i pitao je, da li se već predomislila, ali uvijek je čuo isti odgovor, uvijek je nezadovoljan otišao kući.

Kad su jednoga dana i Mustaj i Frane došli, da je vide, zamjetili su, da je njezino lice blijedo i da djevojka očito vene i gine. Zato joj Frane dozvoli, da smije zalaziti u susjedni ograđeni vrtić. I tako je ona sada mirnija bila. Ta mogla je govoriti s travkama i cvijećem. Gledala je, kako se mravci marljivo uspinju na mravinjak. Promatrala je, kako skakuću skakavci i lijeću bube i kukčići, i sa svima je milo razgovarala i činilo joj se, da je i travke i životinjice sve razumiju i da joj tepaju drage riječi. I ptičice su na granama ćeretale i cvrkutale i dozivale joj: »Mando, Mandice, naša miljenice!«

I ona se bila nekako sprijateljila sa svojom sudbinom. Pa ipak je znala, da to tako dugo ne može da potraje. Znala je, da će je njezini tamničari, kad je ne mogu ovako da smekšaju i upokore, na koji drugi način htjeti da prisile, da ih sluša. I kada je došao trinaesti dan, stvorila se u nje odluka, da pobjegne. Sazvavši Božju pomoć otvori prva vrata, a to joj je lako pošlo za rukom, ali onda je došla u hodnik, i tu se našla pred vratima, koja su bila zaključana, i ona ih je uzalud kušala otvoriti. Prozori su imali željezne rešetke, pa je tuga obuze i suze joj navrnuše na oči. Kušala je da otvori vrata silom, a opet se

bojala, da koji stražar ne stoji vani i da ga štropotom i bukom ne upozori na svoj bijeg.

— Zar je uistinu sve izgubljeno ? Zar mi je bijeg osujećen ? Moram li zbilja ostati žrtvom zulumčara, otmičara ?

I dođoše joj na pamet riječi Kristove na križu :

— Bože moj, Bože moj, zašto si me ostavio?

Ali i opet se sjeti drugih riječi svetoga Pisma :

— U Te se, Gospode, uzdah, i ne ću se postidjeti dovijeka.

Naćulila je uši i slušala, da li se čuje kakvo živo biće u blizini. Ali nije čula ništa.

Stražari, ako ih je bilo, morali su spavati. Zacijelo su se pouzdavali u bravu i nijesu niti u snu pomišljali, da će ona pokušati bježati.

Ipak je to nije umirilo, i ona se nije usudila da svom silom trgne vrata.

Zar joj ne će Gospodin dati i opet nadčovječnu snagu? Onu, koju je pokazala, kad je kao slaba djevojka bacila na tle Franu ? Zar joj ne će pomoći Onaj, koji sve može, što hoće ? Tako je prošlo za nju nekoliko strašnih časova, punih boli, časova punih straha, časova, u kojima nije znala, što da uradi, što da počne. I već se htjela vratiti natrag u svoju odaju, da počeka zgodniju priliku za bijeg, ako joj to Bog dade. Danas je ionako sve uzalud. Danas više ne će moći da joj uspije namisao, koja joj je uzbuđivala srce i koju je smatrala jedinom spasonosnom.

— O Bože moj, o Bože moj Isuse Kriste, i blažena Djevice Marijo, Bogorodice, Djevice Majko, pomozi!

I taj čas, je li to bio slučaj, je li to bilo čudo, ona zakoračivši već, da se povuče natrag, osjeti pod nogama nešto tvrdo.

— Šta je to ? — pomisli.

No uto joj sune u glavu strjelovito misao, da je to ono, što treba, da je to pomoć Božja, koju je tako žarko molila, pomoć Božja, koja joj je uvijek bila blizu, kad joj je ponajviše trebala.

Upola straha, upola nade ona se prigne na zemlju i opipa u polutami predmet, na koji joj je noga stala.

Prihvati ga, i gle, uistinu bio je to veliki ključ.

— Nije li to ključ, koji otvara zatvorena vrata ? Ali kako je amo prispio? Ta vrata su zacijelo izvana zatvorena. Ili se onaj, koji je zatvarao vrata, nalazi u zgradi, ili je to drugi ključ u spremi, ako se prvi izgubi?

Na obrazima joj se odrazivala velika nada. Ona pokuša staviti ključ u ključanicu i zaustavi svoj dah.

— Bože moj, Bože moj, oh da je pravi !

I gle, jedva je prigušila usklik veselja. Ključ je ušao u bravu i ona ga okrene.

Pokušala je zatim rukom pritisnuti kvaku na vratima, i vrata se otvore. Otvorila ih je polako i oprezno, da nisu niti zaškrinula.

Iz njezinih se grudi vine duboki, ali sretni uzdisaj :

— Hvala Bogu !

Niti jedan čas nije posumnjala u to, da se dogodilo čudo i da joj je sam anđeo Božji bacio ključ pred noge.

U najvećem zanosnom uzbuđenju stala je klicati :

— Hvala, hvala, hvala !

I sad više nije sumnjala u to, da će joj bijeg uspjeti. Kroz otvorena vrata izašla je oprezno napolje. Hladni zrak udari joj u lice, ali ona brza ko srna poleti, što su je noge nosile, dalje, samo dalje. Nije znala, na koju stranu da krene. Staze su joj doduše izgledale nekako poznate, a tako i brdašca naokolo, al ipak nije znala, kojim putem da pođe. Pouzdala se ipak u pomoć Božju. Pošla kuda mu god drago, glavno je, da pobjegne od ove kuće, iz ovog zatvora, iz ove opasne tamnice, iz koje je mogu svaki čas izvući njezini zlotvori, njezini progonitelji.

Ona je trčala i trčala, kao da već čuje iza sebe topot konja svojih krvnika. Letjela je, kao da je goni sama smrt i ono, što je još gore od smrti. Pri tom nije pazila ni na trnje ni na kamenje, na drva, što su ležala preko puta, ni na koprive ni na staze. Ona je trčala samo naprijed, samo naprijed. Kuda, kamo, nije niti pitala, samo je neprestano govorila sad u sebi, sad glasno :

— Ti me vodi, ti me vodi, ti me vodi, Majko Božja Olovska!

I oderala je haljine i zakrvavila je ruke i noge, i krv joj je curila iz nogu, ali ona se nije na to obazirala, kosa joj je lepršala na vjetru raščupana i neuredna, ali ona na sve to nije pazila.

— Samo naprijed, samo naprijed!

I trčala je tako više od pola sata i još se nije obazrela natrag.

Ali onda se spotakne o kamen, i velika joj bol zaustavi hod. I tek kada je iza toga došla k sebi, okrene se i pogleda cijeli kraj.

I eno vidjela je duboko dolje kućicu, koju je ostavila. Tamo je vidjela svoj zatvor, ali i to, da je nije nitko progonio. Dakle se još nije zapazio njezin bijeg, a ona je ipak dosta poodmakla. Ali što, ako oni doskora opaze, da je nema? U njih su brzi konji i oštre oči, pa će je brzo uloviti. Zato joj tu nije bilo počinka, i kakogod bi rado da u kakvom vrutku opere okrvavljene noge, nije mogla na to niti pomisliti. Tek je izvadila nešto trnja, što joj se zabadalo u opravu, a onda pogleda oko sebe i vidje, da je u nekoj guštari i grmlju i da je sašla sa staze. Nad njom je na bazgovu grmu sjedjela neka čudna nepoznata ptica i pjevala neku pjesmu, kao da joj se ruga.

Ali ona se na to nije osvrtala, već je prekrstila svoje čelo i onda pošla dalje, a da i opet nije znala, kuda. Samo što sada više nije tako trčala.

Grmlje je prestajalo i pred njom se otvarala šuma, ali ona kao da se bojala unići. Sve one priče o zlim moćima i zlim vještacima došle su joj u jedan čas na pamet. I kao da već vidi one malene patuljčiće s dugim bijelim bradama i dugim sijedim vlasima. I kao da čuje zavijanje ukletihh vukova i kreket žaba krastača i uhuk noćnih sova... Sama nije znala, što to s njom biva. Ta ona nije bila strašljiva, a i mnogo je puta polazila sama u šumu brati jagode, pa što da se sada boji? Zar njezini progoniči nijesu opasniji od šumskih pojava, od noćnih utvara i vještična žutog, namreškanog i navoranog lica?

Ipak ju je na ulazu šume nešto prestrašilo

U prašini, u pijesku smotana u klupko ležala je velika otrovna guja — riđovka. Ona ju je dobro poznavala. Zapravo se i nije bojala zmijâ. Uvijek ih je već kao dijete ubijala bez sraha. Sad bi im znala baciti kamen u glavu, a drugi put ih je udarila toljagom. Ipak ju je uplašila ova zmija, koja je uzdigla glavu i gledala i zurila u nju nekim neprijatnim pogledom.

— Ne gledaj me tako, ti gadna zmijo! — reče ona, ali ne pođe prema zmiji, već skrene nalijevo kraj šume.

I dugo, dugo je tako išla. Utomivši svoj strah ipak nije mogla da se smiri. Oni su zacijelo sada već opazili, da je nema, i već je traže na sve četiri strane. Ona je sama, a njih ima toliko. Kako li će izmaći, da je ne uhvate, kako?

I već je i opet prošlo dosta vremena, kad ispod sebe u dolini zapazi potleušicu. Oči joj se raširiše. Ona stavi ruke pred oči i zagleda se u tu kućicu. Ne, ona se nije varala. Tu je kućicu dobro poznavala. Tu kućicu, kao i onaj put, koji je od nje vodio dalje. To je bila potleušica nekog seljaka, koji je dolazio često k njezinim roditeljima, a nije bila ni pola sata udaljena od njezina sela Jelaške.

Ali ona se nije spustila dolje do te kuće, već je dalje nastavila svoj put.

Sa srca joj je pala teška tuga.

— Bože moj, ta Ti si me doveo u taj kraj. I sad sam sigurna, da ću vidjeti svoj očinski dom i svoju milu crkvu sv. Mihovila. Hvala Ti i slava!

Ali tu sretnu misao prekine joj druga:

— A što onda? Zar sam sigurna u domu svoga oca? Zar me ne će moji neprijatelji tamo najprije tražiti? Zar im se mogu sakriti? Zar nijesam valjano vjenčana sa nesretnim Franom Božićem? Zar već i ja sada ne nosim ime Božić? On me smije da milom ili silom odvede svojoj kući, a moji ga roditelji ne će moći da u tom spriječe ni po Božjem ni po zemaljskom zakonu. Ne bi li bolje bilo, da se vratim u šumu i da kao divlje zvijere noćim i živim u šumi, da kao pustinjak živim od šumskog bilja i korjenja i da se napajam bistrim vrelom hladnih voda, da mi budu šumske zvijerke braća i sestrice, i da s njima živim u bratskoj slozi i ljubavi kao nekoć sv. Frane,

o kojem mi je toliko pričala i tetka i fra Martin Brguljanin, pa i čitavo selo? Njega su slušali i vuci i harambaše. Da al on je bio svetac, a ja?

Sve te misli dolazile su joj strjelovitom brzinom, da im se nije mogla ukloniti. I eto na domaku svoga sela, koje joj je tako blizu bilo, ona je oklijevala, bi li u nj pošla ili bi ostala u šumi, u zelengaju, da se više nikada ne vrati u očinski dom. Zar ne bi tako u osami Božje prirode najlaglje mogla da srcu udovolji, koje je tako hlepilo za naboţnim življenjem? Ne bi li se tako najlaglje riješila svojih neprijatelja, ne bi li tako najlaglje postigla svoju svrhu? I časak kao da joj se sviđala ta misao. Ali onda se dosjeti, da bi morala daleko, daleko otići odavle, jer u blizini Jelaške svakako bi je našli i Mustaj i Frane, pa i sami njezini roditelji, koji ne bi dopustili, da živi u šumi. Ne, to se nije dalo izvesti. Još da je muško! Ali tako kao djevojka, žensko, pa da je u nje i divovska snaga, uvijek bi bilo opasno. Oh, da je momak! Ne bi dugo promišljavala.

Dok je tako promišljavala, već je bila opazila, da se približuje svome rodnome mjestu. I sad joj se raspršiše same od sebe misli o pustinji. Neko neodoljivo čuvstvo vuklo ju je prema rođenoj grudi. Puklo, kud puklo, ona je morala da uđe u svoje Jelaške. Što će po tom biti, to Bog znade, ali ona mora vidjeti svoje roditelje, koji su za nju zabrinuti. Ona mora opet klečati pred oltarom svoje mile crkve. Ona mora da pred tim žrtvenikom izmoli svoju budućnost, a onda neka Bog odluči, što je njegova sveta volja. Onaj, tko ju je dosele čuvao, čuvat će je i dalje, jer se njemu sva predala.

I sada više nije oklijevala. Sigurnim i brzim koracima stupala je milom svojom stazom, kojom je toliko puta tjerala svoje ovčice, kojom je toliko puta išla s peharom na vrelo hladne vode.

I nije potrajalo dugo i ona je ušla kroz vrata jelašačke crkve sv. Mihovila i bacila se svim žarom srca svoga pred oltar Djevice Marije s djetetom. I stala je plakati i moliti, i moliti i plakati. Savladalo ju je čuvstvo ljubavi prema djetetu Spasitelju, koje joj je Majka Božja pokazivala, kao da joj ga dariva, a koje joj se živim svojim očicama tako dražesno smješka...

I vrijeme je odmicalo, i sunce je poskočilo, a ona je još molila i molila, a da nije niti sama znala, kako dugo...

I klečeći tako zaboravila je sve svoje bolove i šaptala:

— Najslađi moj Gospodaru, kako li sam ja nevoljna griješnica zaslužila toliku milost, toliku ljubav Tvoju? Što li sam ikada uradila svojima rukama u Tvoju čast, o maleni Isuse, da si se Ti, veličajni moj Bože, udostojao pogledati na me i prignuti obraz svoj sveti k meni? Što sam učinila? Što sam govorila? Što sam mislila? Ako li sam naumila Tebi služiti, ali zar to nisi Ti te misli udahnuo u moju dušu? Ako li sam zavjetovala svoje djevičanstvo Tvojoj presvetoj Majci, ali tko je posijao sjeme te želje u srce moje, ako ne Ti? Tko mi je dao pobude, tko jakost? A onda s koliko milosti obasuo si me, dragi Isuse, radi te dobre nakane, uz koju sam pristala mile volje! O ljubavi duše moje, tko da se ne odazove tolikoj ljubavi? Tko da bude tako ledena srca, da te ne sluša i da se ne odazove na mili poziv Tvoj? Tko da ne potrči, da Tebi služi? Zar ima bolova i muka na tom svijetu, kojih ne bih podnesla radi Tebe i Tebi za ljubav? Moj Isuse... moj Isuse... moj Isuse!...

A onda uznesena, kao izvan sebe stade glasno govoriti Majci Kristovoj:

— Ti mi ga pokazuješ, Ti mi ga prikazuješ! Ti mi ga darivaš, Majko. Zar ne? Oh kako si dobra, oh kako si mila, oh kako si blaga! Hvala Ti! Hvala Ti! Hvala! O, pošalji mi i više muka i više progona i više bolova! Rado ću trpjeti, rado ću i umrijeti, samo mi, Majko, svoje milo djetence ne uzmi...

Na te je riječi stavila svoju glavu na podnožje oltara i u svetom uzbuđenju stala plakati kao malo dijete. I ništa više nije govorila, već je neprestano ponavljala samo jednu riječ: »Hvala!... Hvala!... Hvala!...«

Al dok je ona tako molila, i dok je vrijeme letjelo, a da toga ona nije primjetila u svojem svetom uzbuđenju, u svom zanosu, u to su vrijeme njezini progoniči bili bliže, nego što je ona mogla i pomisliti.

Kao svaki dan, tako su i ovaj i Mustaj i Frano pohodili kuću u osami, u koju su je zatvorili nadajući se, kako su govorili, da će je ipak jednoga dana naći oslobođenu od vraga, koji ju je opsjedao. Oni su se gotovo uživjeli u vjeri, da je Mandaljenu zaposjeo šejtan, i da će se ipak jednom od te šejtanove moći osloboditi. Kako li se prepadoše, kad su ovaj put našli vrata otvorena, a kuću praznu, i kada vidješe, da im je ptičica odletjela iz kaveza. Isprvice nijesu htjeli da vjeruju svojim očima. Trčali su po sobama, po vrtu i zazivali njezino ime. Sve uzalud. Nje nije bilo.

— Ona je umakla! — bjesnio je Mustaj.

— Da je nije tko oteo? — jadikovao je Frane.

— A gdje je lupež, čuvar kuće?

— Valjda je i on pobjegao.

— S njom? U dogovoru?

— On, Turčin?

— Ne! On je pobjegao od straha, kad je opazio, da mu je djevojka utekla.

— U strahu?

— Da, u strahu pred nama, da ga ne kaznimo i da mu ne smrskamo lubanju, što ju je tako slabo čuvao.

Frane je sam sebi čupao kosu od očaja, u koji se miješala i ljutina.

A Mustaj je udarao žestoko nogom o zemlju i prihvatio od bijesa ogromni kamen i s nadčovječnom ga snagom bacio o zemlju, da se zemlja stresla.

— Naći ću ja njega i polomit ću mu sve kosti. Pseto!

A onda skoči i potrese Franom, koji je stao buljiti pred sebe, kao da je obezumio i poludio.

— Ej, što ti zijaš ko klebesan! Naprijed! Ne gubimo vremena! Ptica je odletjela, al mi nijesmo puževi, da ovdje ostanemo. Treba da je uhvatimo. Uzalud je ona umakla. Naći ćemo je, pa da je otišla na kraj svijeta. Kako li bi nam se svijet smijao, da nas je nadmudrila luda žena! Što tu jadikuješ, što tu plačeš, kao da si baba, a ne čovjek? Ustaj! Naprijed! Još nije ništa izgubljeno. Naći ćemo je živu ili mrtvu.

Ali Frane se nije dao tako lako obodriti. On je doduše prestao jadikovati, ali mahne rukom.

— Moj brate Mustaje! — reče klonulo. — Lijepo ti to meni kazuješ, al svijet je velik, svijet je širok, eto kuda ćeš joj traga naći na ovo četiri strane? Joj meni, joj! — zavapi Frane Božić opet i opet se prihvati očajno za svoju glavu. — Sve, sve sam izgubio. Tugo moja!

Ali Mustaj se nije dao smesti.

— Rekao sam ti, da si klebesan. U tebe je bablje srce i kokošji mozak. Dašto da naš posao nije lak, al u mene ima mnogo ljudi, vjernih i čestitih momaka. Ti će na brzim konjima na sve četiri strane i iznaći će tvoju ženu, brate moj, pa da je igla.

— Teško! — promuca Frane.

— Velim ti. Ali sad nam je prvo, da pođemo kući u Jelaške i da pozovemo svoje ljude.

Tek sad se Frane ponešto umirio i prestao jaukati, ali još uvijek nije pravo vjerovao, da će Mandu naći. Da ga još više umiri, reći će Mustaj:

— Pa što je vjerojatnije, nego da je i Manda sama pošla u svoje rođeno selo Jelaške? Ono je odovuda još najbliže. Ta kud će ona, nego k svojim roditeljima? Kud da se vucari? Da, da, nema nikakve sumnje. Ona je učinila prvi korak svojim roditeljima. To je morala učiniti, ta nije skitnica, koja bi se snašla u tuđem svijetu.

Frani zasjaše oči.

— Ti bi mogao da imaš pravo. Da, ona je mogla da ode k svojim roditeljima, da ih umiri. Ta ona zna, da su u strahu.

— E pa dobro! A mi nemojmo krzmati, već podbodimo svoje hatove i odletimo u Jelaške.

Tako je i bilo. Kano munje letjela su braća prema Jelaškama.

A Mandaljena je još uvijek molila u crkvi sv. Mihovila.

Nisu mirovali, dok je nijesu našli. Nije bilo ni teško. Kad su vidjeli, da zaprepašteni roditelji Mandini ništa ne znadu o svojoj izgubljenoj kćerci, onda im je prvo bilo, da pođu u crkvu sv. Mihovila. Ta znali su, da je ona bila najmilije boravište Mandino.

Morali su je tamo naći. Ako li je ne nađu, onda će Mustajevi ljudi odletjeti na vilovitim konjima na sve strane, da je traže.

— Rekoh ti, da je igla, našli bi je. Ta ona nema takvih konja, da bi mogla odletjeti k vili.

— Da, ali... — dometne bojažljivo Frane.

— Šta? — upita mrko Mustaj.

— Ali ako je nju, kako mislimo, opsjeo šejtan?

— Pa šta onda?

— Zar je on nije mogao na krilima odnijeti preko sedam rijeka i sedam gora u vilinske dvore?

Te su riječi osupnule i samog Mustaja, ali onda potrči brže do crkvenih vrata, otvori ih i vikne pobjednički Frani:

— Ne, vrag je nije odnesao. Eno je tamo, kleči pred žrtvenikom.

Frane nije smogao ni jedne riječi od radosti, kad je to čuo i kad je opet spazio Mandu. A Mustaj nastavi:

— Ne boj se! Ne ću da ti obeščastim crkve. Znam, da bi se to i meni osvetilo. Mi ćemo tiho ući u crkvu i ne ćemo niti riječi reći, već ćemo Mandu pograbiti za ruke i ponesti je iz crkve. To će nam lako biti, jer je ona slaba od patnje, zatvora i od bježanja na putu.

Frane samo zakima glavom u znak potvrde i pođe za njim. Za njima su ušla još i dvojica-trojica drugi hljudi.

Manda nije svega toga ni primjetila. Tako je bila udubena u svoju molitvu.

Ako su i posve tiho prolazili crkvom, ipak su se njihovi koraci čuli. Ali ona ih nije čula.

Kao mramorni kip anđela, isklesan od umjetničke ruka, klečala je nepomično. Na licu joj je titrao sjaj blaženstva, a oči su joj bile nepomično uprte u sliku Bogorodice s djetetom i svijetlile nekim uzvišenim svjetlom, koje kao da nije bilo od ovoga svijeta.

— Manda nije pri sebi. Ona je kao izvan svijesti, — šapne Frane svomu bratu.

I ljudi su neko vrijeme gledali tu još neviđenu čudesnu pojavu, obasjanu svetačkim sjajem. I nisu se usudili da je taknu. Njezine su ruke bile sklopljene na molitvu. Njezina je glava bila uzdignuta

prema slici. Oči su joj bile ukočene i raširene. Sa lica joj se odrazivala neizmjerna blagost i nebesko zadovoljstvo i blaženstvo. Izgledala je u taj čas svima ko nepomičan kip sveca, kakvih su vidjeli u svojim crkvama.

— Iznesimo je iz crkve, da ne umre! — reče prvi Mustaj-beg.

— Iznesimo je, — reče i Frane, — i ponesimo je, da ne umre u crkvi!

I najprije Mustaj, a onda Frane prihvatiše djevojku o rame i htjedoše da je dignu.

Ali uzalud su upotrijebili svu svoju snagu. Oni se pogledaše zapanjeno i ne mogoše da je dignu sa zemlje.

— Ljudi, pomozite, da je iznesemo iz crkve! — rekoše obojica.

I priskočiše, drugi, ali na svoje zaprepaštenje nijesu mogli niti oni da pridignu Mandu.

— Tu se događa čudo! — reče jedan.

— To nije prirodno! — reče drugi.

— Tu se umiješao sam Bog! — reče treći.

I uzalud ih je molio Frane, da je iznesu. Oni sad više nijesu htjeli.

— Ne ćeš nas prisiliti, da se miješamo u te poslove. Nju je neka nadzemna viša moć prikovala uz zemlju, i mi smo svi ostali nemoćni. Tko da se bori protiv viših sila? Proti Bogu ne da se!

Uzalud se Mustaj mučio, da ljude nagovori na ponovni pokušaj, da je dignu. Sve je bilo uzalud. I on je sam postao strašiv.

Ali onda se približi jedan, koji je bio smjeliji, zanesenoj djevojci i reče joj:

— Mando, ako je to, što se s Tobom događa, od Boga, a ti se probudi i zazovi lijepo ime Božje.

Na te riječi preleti trzaj njezinim tijelom i iz grudi joj se vine dubok uzdah.

Ona prigne svoju glavu pred žrtvenikom i pokloni se duboko. Onda se opet uspravi i posve polagano ustane još uvijek gotovo nepomična u svojim kretnjama. Licem joj se prosu bljedilo, a onda rumenilo. Njezine su oči bile još upravljene u daleku daljinu, a ruke su joj bile još uvijek sklopljene na molitvu.

Svi su bez daha očekivali, što će se sada dogoditi.

Usnice su joj zadrhtale. Onda ponovno klekne, iznova prigne glavu još dublje, a zatim je uzdigne. I dok su joj oči bile napola otvorene, otvori usta i glasom slabim, ali tako, da su ga svi mogli dobro čuti, izgovori:

— Blagosloven budi Gospodin naš Otac, Sin i Duh Sveti!

I izrekavši te riječi stade polagano izlaziti iz crkve, a da joj nije pri tom nitko kratio izlaska.

Pače i Frane i Mustaj pustiše je mirno, da ode, jer ih je čitav prizor tako uzbunio, da nijesu sami znali, što da učine.

Tad i oni nasrnuše za njom na vrata. A ona upravi svoj hod prema domu svoga oca Mihovila. Polaganim je i čvrstim koracima stupala i nije se više osvrtala natrag.

I Frane i Mustaj i drugi učesnici toga prizora stajali su na vratima i gledali, kako stupa.

I nastade duga tišina, a da se nije nitko usudio da pisne.

Ali kad je ona otvorila vrata doma svojega oca, prekrsti se onaj, koji ju je pitao, da li je ono, što se s njom događa, od Boga, i reče:

— Ljudi iz Jelaške, ljudi iz okolice, čujte, što ću vam reći: Dogodilo se čudo Božje.

A i drugi se prekrstiše i odgovoriše kao jeka:

— Dogodilo se čudo.

Samo Mustaj je promrmljao nešto kroz zube, a da sam nije znao, da li je to kletva ili uzdah razočarane duše.

VII.

Manda je iza tolikih događaja, koji su joj potresli živcima, pala u tešku bolest. To ju je strovalilo u krevet. I nekoliko je mjeseci prošlo, dok se nije počela oporavljati. U to vrijeme bolesti čas je bila u groznim vrućicama, čas izvan svijesti. I više put su već mislili, da joj ne ima pomoći, već da umire. I dok je ona ležala u svom ubogom ležaju, otac su i majka nad njezinim iznemoglim tijelom molili i plakali.

— Bog nam ju je vratio samo zato, da vidimo njezino umiranje. Bilo bi bolje, da se i nije vratila! — govorio je otac.

Ali majka mu je žalosno uzvratila:

— Nemoj tako, Mihovile. Zar te nije Boga strah? Ako i umre, ako i mora umrijeti, umrijet će u naručaju svojih roditelja oplakana i sahranjena u posvećenoj zemlji, u našoj domaćoj zemlji.

Ali otac je izgubio svaku nadu i kao da je smrtno ranjen, njegov glas bio je tako tužan, da bi kamenje proplakalo. Žene su govorile:

— Zar ne vidite, da su joj ne dani, već časovi odbrojeni? Zar nismo već toliko lijekova pokušali? Zar nismo otišli na uvratinje, uvrh njive, gdje se s oranja volovi vraćaju? Zar nijesmo uzeli rukama zemlju i nabrali onoliko i onakve trave, koliko nam je u ruke došlo? Zar nijesmo govorili: Tko je na Mandu bolest navratio, on je i odvratio? Zar nismo otišli i na druge dvije njive isto tako? Nijesi li sama donesla vode omahe sa devet vodeničkih kola pa sa devet prelaza preko vode još malo vode i ulila u jedan bakrač? Zar nisi uzela od devet raznih drveta devet mladica, izvadila iz njih sve i metnula u bakraču vode jednu zečju i jednu pasju glavu, jedan lemež, jedno crtalo, pet glava bijeloga luka, tri mosura, tri vretena ulomha s tri nagorjele kašike i korjena od trave omana te grumen crne zemljice. Sve si to metnula u bakrač u vodu i pristavila na vatru, da se umlači...

— Pa jesam i sama sam je izvela pred kuću, gdje sa strehe kaplje, pa da se onom rosom okupa, da se one vode napije i onoga srca od drveća milo najede. Sama sam govorila, kad se okupala: »Vodo omaho, omahni bolest s nje, travo omaho, omahni bolest od nje! Uvratite, odvratite bolest od nje, lemež i crtalo razorite joj bolest, vodo sa devet mlinova, operi bolest s nje!« Pa kad se okupala, izlila sam vodu u vodu tekućicu, da voda bolest odnese. Ali kako znaš, nije joj bolest nestala.

Manda je na svom ležaju mnogo čula, a mnogo i nečula, što su o njoj govorili.

Dobro je razumjela, kako je Frane Božić zaprosio po župniku franjevcu u njezina oca za oproste i pomirbu i ženidbenu privolu. Čula je i to, da joj je otac oprostio Frani, ali za ženidbu reče:

— Reci to, ujače, Frani, da se o ženidbi ne mogu izjaviti. Ta njoj je duša na jeziku. Tko da i misli na ženidbu?

I napokon iza nekoliko mjeseci, kad se ipak stala oporavljati, čula je da joj je otac posve pristao uz Franu.

— Kad je pred svećenikom vjenčana, šta ja još mogu? Ona je Franina i ničija.

Nju su te riječi ujele kao zmija. Znala je, što je čeka u domu roditelja, čim ozdravi. Znala je, da će je otac i majka predati njezinu mužu. I sad je našla u većoj neprilici, nego ikad prije. I zaista, kada je ustala, neprestance su joj sami roditelji govorili, neka pođe k svome mužu. Uzalud je ona izjavila, da toga nikad ne će biti.

Jednoga dana reče joj otac:

— Ne budali! Ne čini mi sramote! Ti si pred Bogom njegova i ti moraš k njemu.

Videći, da joj je otac odlučan i da će svoju odluku izvršiti, stvorila je i ona u sebi odluku.

Još istu večer, kad joj je to otac rekao, ode ona u očevu sobu. Uze očevo odijelo i njegovu sablju, i kad su zvijezde zatreperile na nebu i kad je mrkla noć obavila velom svojim gore i poljane njezine Jelaške i kad su joj roditelji već spavali, ona otvori vrata od svoje odaje i tiho nečujno odšulja se u strahu, da je nitko ne opazi, u noć, u mrklu noć. Zazvavši Božju pomoć pomoli se za svoje roditelje, a onda reče:

Čuvaj mi, Bože, siromašnu ovu kuću, gdje sam se rodila, i čuvaj sve moje! Orosi rosom svoga presvetoga blagoslova sve dane njihova života!

S tim riječima ostavi očinski dom i zakloni se u obližnju gustu šumu.

Mjesec je probijao svojim zrakama granje ovoga gaja, po kojem je bludila. A kad je mislila, da je došla na skrovito mjesto, preobukla se u očevo odijelo na muškaračku. Rukama je zahvatila svoju divnu kosu, koja joj je odriješena padala preko ramena kano gorskoj vili, i uzevši škare uzdahne:

— Tebi, Kriste Gospodine, dajem ovu kosu na dar!

Naglim zarezom odreže svoje vlasi. One padoše ispred njezinih nogu.

Časak je stajala kao u čudu, a onda reče na pola žalosno, a napola uz blagi posmjeh:

— Tako! A sada Mandaljeno Pereš-Vuksanovićeva ne ćeš se više zvati Mandaljena, već Ivan.

U daljini zavijali su psi i sove su uhukale nad njom i šišmiši su oblijetali, ali ona se nije ničesa plašila.

— Mandaljena je mrtva, neka živi Ivan, a Ivan je rob Božji! Amen.

VII.

Izrekavši to potraži mjesto, gdje će počivati. Šuma joj je bila dovoljno poznata, ali ipak je znala, da su noći u šumi nemirne. Bojala se, da ne nabasa na kakve razbojnike. Hajduka se manje bojala. Znala je, da će ti uskoci pred turskom pravdom, ti borci za krst časni i slobodu zlatnu, pošteditи njezin život, ali i opet se strašila pred mišlju, da bi je mogli siliti, neka uđe u njihove čete. Zato stade tražiti duplja i spilje, kamo da sklone glavu kao mladi pustinjak.

Iza dosta dugoga traženja našla je otvor neke spilje, pa je to mjesto nastojala da zagradi granjem i šušnjem i lišćem. To joj je prilično uspjelo. Iza toga baci svoju kabanicu na tle, potraži oveliki kamen za uzglavlje i pokuša spavati. Bila je silno umorna i oči joj se sklopiše ubrzo same od sebe, ali živci su joj bili prenapeti, te je i njezin san bio lagan i vrlo nemiran. Čula je uhukanje sova i ćukova, a činilo joj se, da i neki polagani koraci obilaze šumom. Sad bi šušnulo na ovoj, sad na onoj strani. Onda je opet zahvati san, ali i opet na kratak časak. I opet je čula neki žamor, neko mrmljanje u daljini. Tješila se, da je to žamor šumskih potočića, ali ta je utjeha nije umirila. Neko čuvstvo straha stade joj ulaziti u kosti, i ona nije mogla više da usne. Mjesečina je probijala nekako sablasno kroz granje, i među drvljem stale joj se priviđati sada manje, sada veće sjene, koje su se sve većma dizale uvis, širile i postajale sve ogromnije, da se onda izgube u noć, kao da ih nije niti bilo.

Ovako u šumi u noći osjećala je sve veću tjeskobu, i duša se mlade djevojke usplahirila nad pomišlju, da je ispostavljena nevidivim zlobnim moćima, vukodlacima, noćnim utvarama, mori i drugim avetima, što obilaze svijetom, da sišu kršćenu krv i da tako dobiju novu snagu za svoj mračni život.

Bože moj, je li pravo uradila, da je otišla iz mile tišine očinskog krova u tu tamnu i mrklu šumu ? Nije li to iskušavanje dragoga Boga, kad takvim neobičnim načinom želi da očuva svoj zavjet i svoju djevojačku čast ? Nije li zlo uradila, što se ispostavlja još i većim opasnostima ? Sve te misli pritisle su njezinu dušu, pa joj je cijelo tijelo drhtalo. I kao da joj je šaptao neki zavodljivi glas, da se vrati očinskome domu. Ali zavjetna misao i neki ponos nukao ju je, da održi odluku svoju i da ne prestane, dok ne dođe do svoga cilja.

Oh Bože, da bar prođe noć, ova prva noć u šumi, u ovoj osami duše, ova noć, koja joj se pričinjala strašno dugom i vječnom ! S tom je željom stala moliti, ali molitva joj je bila tako rastresena i isprekidana kao nikad prije. Svaki šušanj, svaki poklik noćne ptice smetao ju je, i napokon nije više mogla ležati. Još je bila noć, i ona je već hodala gore dolje pred svojom spiljom. Ta noćna šetnja kao da joj je ponešto umirila živce. Ona se opet bacila na svoje počivalište i nekako je sva izmorena i izmučena usnula.

Kad se probudila, već je sunce bilo odskočilo na obzorju. U njezinu je dušu opet uljezao blagi mir, i ona je voljko promatrala igru zlatnijeh zraka po zelenom granju i lišću. Ubrzo je zaboravila na tjeskobnu noć, i srce joj je opet zakucalo veselije. Obrazi su joj se razvedrili, i ona zagunđa kroz zube veselu neku bosansku pjesmu, slatku i veselu, pa ipak s nekim bolnim prizvukom.

Prva je noć tako u pustinji sretno prošla, i nije joj se ništa zla dogodilo. Njezin strah u noći bio je dakle nepotreban. Pa kao što je ta noć prošla, tako će proći jedna za drugom i sve ostale. A tako će prolaziti i svi dani jedan za drugim, dok jednoga dana ne usne vječitim snom.

I opet ju je uznemirivao neki glas.

— Luđakinjo ! Kako ćeš ti podnositi te samotne dane deset godina, dvadeset godina, sedamdeset godina ?

Ali ona je već bila poučena, kako se odgovara napasniku na takva pitanja, i mahnuvši rukom prema nevidivome, kao da ga vidi, reče :

— Odlazi od mene, sotono, sine tmine ! Možeš li mi osigurati ovaj sat života, možeš li mi obećati, da ću još sutra živjeti ? Ta ja mogu još ovaj čas umrijeti.

Iza toga odlučnoga odgovora kao da ju je prestao napastovati nevidljivi, pa je imala čitav dan mira od njega. Ali zato je stade mučiti druga pomisao. Dok je bila zatvorena u kući, dobivala je ipak hranu, imala je krov nad sobom. A sada ? Dobro, živjet će od šumskog ploda, od bobica i jagodica, od hraniva korenja, ali ako navale na nju vuci ? Ako presahne šumsko vrelo, što je tako milo žuborilo ispred njezinih nogu ? Što onda... što onda... što onda ?... Da joj bar Gospod pošalje gavrana, kakvog je poslao velikome pustinjaku, ili da joj bar pošalje milovidnu srnu ! Ali kako se usuđuje na takva šta i pomisliti ? To je Bog poslao velikim pokornicima, svecima i pustinjacima, a ona je samo nevrijedno stvorenje, nevoljna griješnica i nemoćna djevojka.

Takve je misli više nijesu ostavljale, i sve više joj se u dušu šuljala pomisao, da za nju nije šuma ni pustinja, jer je tako izložena prevelikim kušnjama.

Prvi se dan primicao kraju. Ona je veći dio dana sprovela u razgovoru s Kristom, svojim vječnim vjerenikom. U bol osame miješao se slatki osjećaj ljubavi k Neizmjernoj Ljubavi. Nije ni opazila, da nije okusila čitav dan hrane, a nije ju ni tražila. Tako je dočekala drugu noć, koja joj je protekla mirno.

Drugi je dan ustala rano prije zore i umila se na bistrome vrelu. Ali kada je pošla nešto odalje od svojega skrovišta, začuo se najprije neki daleki šušanj i žamor, a onda lomljava granja. To nije slutilo na dobro. Mandaljena je znala, da to mora da bude neka velika životinja, koja je dolazila sve bliže. Zato se stala u strahu ogledavati oko sebe, što da učini, i prvo, što je smislila, bilo je, da se popne na drvo.

S grozom je stajala i šutjela. Nije li to samo utvara njezine ugrijane duše ? Ili je to uistinu kakva velika životinja, medvjed ili druga koja zvijer ? Ona je ovdje goloruka, jer je znala, da mač, što ga je uzela od oca, nije bilo dovoljno oružje za obranu. Međutim se lomljava stala pomalo stišavati i udaljivati, a po tom je sudila, da se udaljuje ona neman, koja ju je strašila.

I drugi je dan polako prolazio. Iako je pobožno vazdan molila, ipak je uvidjela, da bez rada ne će uzdržati u toj samoći. A kad je treći dan došao, spustila se uz silnu grmljavinu kiša i lijevala je kao iz kabla. Ona se šćućurila u svojoj spilji, ali voda je ulazila i u njezino zaklonište, te je ispunjala udubine te spilje. Zato se Mandaljena morala popeti na više mjesto, te je tamo zgurena čekala i čekala sunce. Ali sunca nije bilo. Neprestana kiša padala je punih šest dana, i cijelo to vrijeme ona se nije micala sa svoga mjesta, niti je štogod okusila.

Uto su joj i nejasne slutnje stale mučiti dušu. Mislila je, da joj Bog šalje tu kišu, jer nije njegova volja, da ostane u toj pustoši, već da ode daleko od doma i u daleke krajeve, u neki udaljeniji grad ili selo, gdje je ne će tako lako naći njezini roditelji i njezin nesuđeni muž. A kad je svanuo deveti dan, a kiša nije htjela prestati, molila je Gospoda, neka ustavi kišu, pa da će joj to biti znak, da je volja Božja, da se iz te šume otputi. I tek što je izmolila svoju molitvu, kiša je stala, oblaci se rastegli, a prvi se traci sunca pokazali na nebu. To je ona smatrala za znamenje Božje, da ode u svijet.

I ona uze put pod noge i stade tražiti šumi izlaza. Noge su joj stupale po šušnju i mulju, jer su neprestane kiše pretvorile zemlju u blato. Zato je morala vrlo oprezno i polagano stupati. Zmije su plazile ispred nje i sakrivale se pred njom u šikarju. Tu i tamo morala je preskočiti po koje deblo prevaljenoga hrasta, koji je očito stradao od posljednje oluje. Pazila je, ne bi li joj došli ususret vuci. Ali već je dugo hodala i nije joj se ništa dogodilo. Najedamput zapazi nešto veliko na zemlji. Bio je to golemi jelen s velikim rogovima strovaljen na zemlju. Ranjen pobjegao je u šumu i iskrvario se te poginuo u toj šumi. Krv mu se već bila zgrudala, a oči ostaklenile.

— Siromašna životinja! — prozbori Mandaljena. — Ubili te ljudi, kojima nijesi ništa nažao učinila.

VIII.

Tri potpuna sata ona išla je neumorno pravcem, za koji je mislila, da je dobar. I uistinu se nije prevarila. Čitavo to vrijeme ništa nije narušavalo šumskoga mira. Koji put je sjela na koje prevaljeno stablo, ali onda je odmah požurila dalje. Napokon je čula daleki lavež pasa, i to joj je podavalo nade, da će doskora proći ovu nedoglednu prašumu i doći do kojega sela. Nada je nije prevarila. Ipak ju je zahvatilo neko neugodno čuvstvo. Ona nije pravo znala, kamo će to doći. Ne će li tamo biti poznati ljudi? Nijesu li već tamo njezini progoniči i ne će li je silovito oteti i povesti natrag u dom, iz kojega je pobjegla? Ako joj ova šuma i nije podavala ono, za čim je težila, ipak joj je davala zaklon i skrovište, a sad će opet u svijet. Koji je to svijet? Hoće li u tom svijetu naći ono, što traži: pokoj duši svojoj i nutarnji mir, ili će je Bog staviti među ljude pakosna srca i pune zlobe? Hoće li ona te napasti i zasjede svladati? Nije li njezin bijeg ipak bio presmion? Nije li ona ipak uboga djevojka, izložena svima nepogodama duše i tijela, ako je i uzela na se muško odijelo i prozvala se muškim imenom? Sve te misli vrzle su joj se glavom. Ali ona je koracala dalje i molila:

— Pomozi mi, Gospode! Samo naprijed, samo naprijed! U te se uzdajem i ne ću se postidjeti dovijeka.

I nakon što je još jedan sat hodala, našla se na čistini. Vidjela je u daljini nekoliko kućica. Bilo je to očito neko bosansko selo, ali i položaj toga sela i same kućice izgledale su joj posve nepoznate.

Kad ju je već morio glad i žeđa još i više, i ona podvostruči svoje korake, da što prije stigne u to selo. Upola straha, upola nade približila se tako toj kolibi, a onda je najedamput stala, da ne uđe u kakvu zamku, i prisluškivala. Uzalud je desnicom pritiskala grudi, da oslabi kucanje srca, koje je jako udaralo od uzrujanosti i neprestano je šaptala:

— Bože pomozi!

Tako se približila k malenom prozoru, što je na lijevoj strani kolibe gledao nekako prijazno u svijet, i pogledala u odaju. Tu je opazila staricu bijele kose, kako mijesi tijesto. Uz nju je bila kolijevka, a u toj koljevci malo dijete. To je zacijelo njezino unuče. U kući ne će biti nikoga osim te starice i tog čedanca, uvjeravala je samu sebe i potraži vrata na drugoj strani kuće te odvažno stupi unutra.

— Pomoz Bog, majko! — pozdravi staricu, koja se na te riječi okrenula i spazivši mladoga momka odvrati srdačno:

— Bog ti pomogao, moj sinko! Koja li te sreća ovamo nosi? Ako li Bog, dobro mi došao!

Ona prestade raditi i stane sebi trti ruke o neku bijelu krpu.

Mandaljena-Ivan se još više približi te nasmijano i umiljato reče:

— Jest Bog, majko, ta tko drugi, a tko drugi? Mislim, da me je poslao u dobru kuću, koja ga štuje i cijeni, i ako se ne varam i kako po tvome pozdravu sudim, došao sam u katoličku kuću. Zar ne, majko?

Staroj se na te riječi razvedrilo lice i ona odgovori:

— Jesi, sinko, a kad te to tako veseli, i ti si katolik?

— Jesam, majko. To je i ponos moj i dika moja.

— Ti si od dalekih strana? Zar ne? I ideš daleko? E onda bar daj, da ti dadnem krišku sira i komad kruha. Dat ću ti i hladne vode. Eto tamo je u vrču. Uzmi je! A kamo ideš, ako te smijem pitati?

— Daleko idem. A ti mi najprije kaži, je li daleko do Srijema, do Mitrovice?

Starica je međutim uzela sa stola sira i luka i prelomila komad hljeba i dala ga došljaku.

— Za Mitrovicu me pitaš, sinko? Hi, dašto da je daleko. Ali cestu ćeš lako naći, jer si na pravom putu. Trebat će onamo punih šest dana dobra hoda. Daleko je to, sinko, daleko. Proći ćeš mnogo sela i predjela. Dobri te Bog čuvao od Turaka i hajduka, od divljih zvijeri i noćnijeh vampira!

Na te se riječi stade starica pobožno križati svojom starom navoranom i izgužvanom, žutom rukom. Zatim prihvati tom rukom Ivana, posadi ga na drveni stolac i stavi pred njega hranu.

— Put je dalek, a da dođeš do bližnjega sela, trebat će ti mnogo sati. Zato se sada nahrani i napoji, sinko!

Mandaljena je sad već postala posve odvažna. Upoznala je jasno, da starica ništa ne sumnja, već da je smatra mladićem, jer je eto i sinkom zove. Ipak je iz opreznosti još zapita:

— Majko, kako je to lijepo čedo u bešici?

— Bila mu je lijepa u mladosti i baka, — nasmiješi se zadovoljno starica.

— A to si ti, zar ne, majko?

— Pa da, da jesam, zar mi nije unuče slično? — reče gotovo ponosno baka.

— A gdje su mu roditelji? Gdje mu je otac?

— Nabio ga Turčin na kolac, kad se doznalo, da je dao hrane vojsci bana Zrinskoga, — žalosno će starica, a oči joj se najedamput smute, samo što joj suze ne poteku.

— A majka?

— Odveli je na silu u harem nekoga paše, i sad ne znam, je li živa ili mrtva.

— I tako si ti ostala sama s tim čedom?

— Jesam, sinko, sama samcata!

— I sama ga hraniš i njeguješ?

— Hranim i njegujem. Pa tko će, ako ne ću ja?

— Bilo ti blagosloveno! Mnogo si jadna propatila.

— I neka sam, kad je to volja Božja! On zna, čemu je to dobro.

— Patnice moja, mučenice moja! — zavapi kroz suze Mandaljena i htjede se baciti starici pred koljena, ali onda se dosjeti, da bi je ta prevelika nježnost mogla odati, i u zadnji čas se suspregnu. Proguta suze i stade gristi sir.

— Hm, majko, a hoćeš li imati dovoljno snage, da othraniš čedo?

Starica nije dugo promišljavala, već jasno, glasno i odrješito odvrati:

— Onaj, koji mi je dao tu zadaću, dao mi je i volju, dat će mi i snagu.

— Pravo veliš, majko. Dat će ti, jer je dobar i velik i ne zapušta svojih.

— Ne će ni tebe, sinko. Pa ako kada dođeš u vojsku bana Zrinovića, isporuči mu, da si našao staricu s unučićem u koljevci, koja ga pozdravlja i koja ga blagosliva. Reci mu, da je moj sin umro za hrvatskoga bana, jer se nadao, da će doći, da oslobodi ovaj narod, svoj narod iz turskoga ropstva, da nam vrati doba Kulina bana i Tvrtka kralja i da na bijelome konju svojem pobjedničkim mačem osvoji staru

i slavnu djedovinu. Obećaj mi to, sinko, ako li te sreća namjeri na hrvatskoga bana. Hoćeš li?

A Ivan-Mandaljena prihvati sablju oca svoga i svečano reče:

— Obećajem ti, majko, drage volje.

— Pa ako li ti sreća budne, da te još slavni Zrinović primi u svoju vojsku, onda ćeš mi osvetiti sina, — poviče žena i postavi se gledajući u Ivana odvažno. Njezino zgrbljeno tijelo kao da se uspravilo. Njezine oči sjajile se od ponosnog uzbuđenja. — Da, nešto mi veli, da ćeš ti, baš ti, sinko, osvetiti moga sina.

I ona pokroči k bešici i izvadi iz nje malo čedo.

— Uzmi ovo dijete na ruke i poljubi ga! Spomeni se tog djeteta, kad budeš daleko odavle, i sjeti se, da ima neosvećena oca! Osveti ga! Ovo se dijete zove Ivan.

— I ja se zovem Ivan, — bio je odgovor.

Starica mu pruži dijete, koje se stalo smiješiti i svoje ručice pružati prama došljaku, pa kad ga je uzeo na ruku, nije plakalo, već se i dalje smiješilo. A starica se užarila nad tim prizorom i pljeskala ru kama od veselja.

— Prvi put sam danas vesela iza one velike moje tuge, što me je snašla. Prvi put osjećam neku radost. Sama ne znam zašto, ali u mojim žilama teče krv nekako življe i sve nekako osjećam, da je s tobom ušla u ovu kuću nova sreća i blagoslov. A sama ne znam, zašto tako mislim.

— Bog iz tebe govori, majko. I ja bih sretan bio, kad bih svakamo, kamo stupi moja noga, nosio sreću.

— I hoćeš i hoćeš, sinko, ja se ne varam.

Još su dugo tako razgovarali, a onda Ivan-Mandaljena ustade i reče:

— A sada me, majko, blagoslovi, jer je došao čas, da pođem dalje u svijet. Molim te od svega srca, daj me se spomeni u molitvi, a ja ovih časova, što sam ih sproveo u tvojoj kući, nikada ne ću zaboraviti. Ti si bila prva, otkako sam na svom putu, koja si me tako lijepo pogostila i lijepim riječima usrećila. Bog će ti, majko, platiti, a sad me blagoslovi!

I ona klekne pred staricu i poljubi joj ruku. A starica duboko ganuta reče kroz suze:

— Sinko Ivane, ne znam, zašto te je dobri Bog poslao u ovaj kraj, zašto te je poslao u ovu moju

skromnu kućicu, ali to znam, da ću se i ja ovih nekoliko časova vječno spominjati. Moje su oči slabe, moje je tijelo lomno, moja je duša ispaćena, pa ipak mi je u duši nekako voljko, nekako ugodno, nekako zanosno, kao da mi je Bog u tebi poslao svoga glasnika, kao da je nešto dobro, plemenito, nešto sveto ušlo pod krov doma mojega, i zato rado polažem ruke svoje na glavu tvoju i zazivljem blagoslov Božji na te i sve puteve tvoje. Blagoslovio te Bog Otac i Sin i Duh Sveti!

Već je sunce bilo visoko poskočilo na nebu, kad je Ivan koracao prašnom cestom, koja je vodila prama srijemskoj Mitrovici. Duša mu je zahvaljivala Bogu, da je prvi njegov nastup u svijet tako lijepo i blagosloveno prošao. Kako li je ona starica tako brzo svoje srce povjerila njemu strancu! Kako li je tako naglo nepoznatome čovjeku izrekla toliko svojih riječi i misli! Zar to nije pravo čudo Božje? Tamo, kamo je tek sa strahom došao iz svoje šume bojeći se zasjede, baš ondje je našao blago srce materinje, našao je ljubav, našao je blagoslov. Našao je pravu junakinju naroda svoga, koja je izgubila jedinca sina svoga, što je poginuo od tako strašne smrti, koja je na onako strašan način izgubila majku unučeta svoga, pa ipak je ostala jaka žena, koja odoljevajući svim nepogodama bez straha i bojazni, puna nade u budućnost svu svoju staračku snagu posvećuje unuku svome, da ga othrani, da ga odgoji, da ga učini osvetnikom oca svoga i naroda svoga hrvatskoga.

— O Bože, — govorila je Mandaljena-Ivan sam sebi, — hoću li ja ikada biti podobna ovoj priprostoj ženi? Hoću li ja ikada biti tako junačkoga srca, tako svijetla značaja, tako hrabra a tako mila, tako nježna i umiljata, tako odvažna i divna? Bože moj, Bože moj, zahvaljujem ti, da si mi dao milost, te sam prekoračila prag te kuće, u kojoj sam motrila divnu nazočnost tvoju. »Bože moj, Bože moj, pred tobom od svanuća bdijem. Žedna je tebe duša moja, za tobom žudi tijelo moje. U zemlji pustoj i besputnoj i bezvodnoj, kao u svetinji, ja dolazim preda te, da vidim krepost tvoju i slavu tvoju. Jer milosrđe je tvoje bolje od života. Usne će moje hvaliti tebe. Blagoslivat ću te za života svoga. U ime tvoje dizat ću ruke svoje...«

Te su riječi psalma velikoga kralja pratile odsele Mandaljenu-Ivana čitavim putem, i ona ih je putem nebrojeno puta ponavljala. Umorne su joj noge klecale, od žege bi postajkivala, krupne kapi znoja cijedile joj se preko mladenačkoga lica, ali njezina je duša blagoslivala Gospoda. Nije joj smetalo više, da su je od mnogoga praga odagnali kao skitnicu, nije joj smetalo, da je gdjegod i porugljivi smijeh ojadio njezinu dušu, da su se koji put i kletve neobuzdanih seljaka sasule na njezinu glavu, ona je mirno kročila u novi život, u novi svijet. Naišla je i na mnogo dobro srce i na mnogu dobru riječ. Pregazila je mnogo gora i dolina i na lađi je prošla i veliku rijeku Savu. A kad je svršila osma noć i osmi dan od njezina izlaska iz šume, pojavili se pred njom najprije izdaleka, a onda svebliže obrisi bijeloga grada Mitrovice.

I ona stupi u nju srcem punim pouzdanja.

IX.

Ivan je stajao neodlučan, na koju stranu da krene. Našao se najedamput u posve nepoznatom gradu, o kojem je čuo samo po pripovijedanju oca svoga, koji je ondje bio više puta po poslu svojem, ali i on tek nekoliko puta u čitavom svojem životu. Na sve je strane Ivan ogledavao i nije se pravo usudio da pita prolaznike, kamo da pođe, dok se nije približio neki vremešni, ali još uvijek snažni gazda, omašnih brčina, rumena, dobroćudna lica, koji je vedro gledao malenim, ali svijetlim očima u svijet, kao da se vraća s kakve srijemske veselice. I on je spazio stranca i promatrao ga živo. Odmah je opazio, da mladić nije izbliza, jer je bio inako odjeven. Opazio je i to, kako mladić ne zna, na koju bi stranu, i kako neodlučno stoji. I već je Ivan pristupio k njemu, te pozdravivši ga učtivo zapitao, neka bi mu pokazao put, koji vodi do najbližeg gostinjca, da se u njem sklone, da otpočine umorno tijelo i da se okrijepi kakvom hranom. Umiljati način, kojim je Ivan pozdravio, tako se je svidio gazdi Lovri, jer tako se zvao, da je potreptao mladića po ramenima.

— Najprije mi kazuj, moj mladiću, otkuda si i kako se zoveš i što tražiš u našoj Mitrovici, a onda

ću ti odgovoriti ja, Lovro, građanin mitrovački, što me pitaš.

Ivan je to jedva dočekao i stade Lovru da priča:

— Gazda Lovro, zovem se Ivan, rodio sam se od čestitih roditelja u Bosni u selu Jelaškama. Htjeli su da se oženim, a ja nisam htio, već sam radije otišao iz doma. Došao sam eto, da sebi nađem zaslužbe u ovim stranama i da se priučim životu, pa da vidim, kako je u svijetu. Ako li mi u tome možeš da budeš u pomoći, Bog će ti za to platiti. Nakanio sam ostati izvan svog sela mnogo godina.

— Momče, sviđaš mi se, — reče gazda Lovro toplo, nasmijano, dobroćudno, — pa mislim, da si se u dobar čas namjerio na mene. U mene ćeš naći, ako te je volja, tijelu počinka i hrane, rukama djela i zarade, a ako si tako maran i radin, kako si zoran i stasit, bit ćeš u mene zadovoljan. Ne zovu me uzalud gavanom u čitavom Srijemu. Gavan nijesam, ali u mene je bjelice pšenice i ovnujskog mesa i goveda i peradi i vina rujnoga i hljeba bijeloga. A baš si došao, kao da sam te naručio. Baš trebam takvo čeljade, kao što si ti. U mene je tek moja planinka, i ti ćeš biti treći, ako ti je s voljom. Hajde dakle do moje kuće, gdje u potpunoj slozi živimo sami ja i moja žena, jer Bog nam nije udijelio milosti, da dobijemo djece. Nadam se, da ćeš svoj posao obavljati dobro i da ćemo biti zadovoljni i ja i ti i moja žena.

A Ivan je u srcu zahvaljivao Bogu, da je tako brzo dobio mjesto. Riječi Lovrine bile su pravi melem njegovu srcu. Nalazio se eto u mjestu, u kojem ga nijesu poznavali, u kojem će moći da zarađuje ono, što mu je nužno za život, i tako živjeti po Božjoj volji.

Više nije oklijevao, već je slijedio gazda Lovru, koji je teškim koracima, a za svoju omašnu trbušinu dosta brzo, stupao prama svojoj kući, koja se među ostalim kućama odlikovala i svojom veličinom i svojom ljepotom. Ispred nje bilo je prostrano dvorište, na kojem je bilo i bijelijeh gusaka i pataka i pijetlova i kokoši. A nalazi se tu i obzidani bunar hladne vode s kotačem lančenikom, s kojim se je vukla voda iz zdenca. Pred kućom je stajala ogromna lipa, ispod koje je stajao kameni stol. Okolo stola klupe. Bila je to kuća kao kaki šljivarski plemićki dvorac. Ivan

je to odmah opazio i spoznao, da je gazda Lovro istinu kazao, kad je rekao, da u njega svega ima u obilju i da mu je kuća blagoslovljena. Kuća Lovrina izgledala je među onim ostalim trošnim kućicama, kao dvorac nekoga spaije. To ljepše se isticala, jer je baš susjedna kuća, slamom pokrivena, bila posve trošna i nekako iskrivljena, a kukavna tri prozora sa isprebijanim staklima bila su novim daskama pričvršćena.

Gazda Lovro stupao je ponosno i stupio na prag svoje kuće te zazvao dubokim glasom:

— Anko, Ančice, dušo i srce, gdje si?

I nije trebalo više od dva časa, kad se pojavila ta Anka, Ančica. Nije to bila nikakova Ančica, već omašna glomazna baba, ne više mlada. Obrazi joj bili puni punani, rumeni ko paprika, a ruke joj bile jake ko medvеđe šape. Ako je gazda Lovro bio ljudeskara, njegova je žena bila još i jača od njega.

Ivan je s nekim čudom promatrao svoju novu gospodaricu, jer je odmah upoznao, da je to njegova gazdarica. Ona je najprije izbuljila oči na to novo čeljade, koje joj vodi njezin Lovro.

— Anatemate ga na te bilo! — zavapi raskrilivši svoje gojne ruke, a izgovorivši to pokaza svoje jake čeljusti s bijelim zubima, koji bi mogli smlaviti orah. Izgledala bi strašno, da se nije smijuckala usprkos svoje netom izrečene kletve.

A kad nije dobila odgovora, zapita još jačim glasom:

— Otkuda to momče?

— Našao sam ga na cesti, — odvrati gazda Lovro.

— Taaako! Sa ceste pobireš ljude, ugursuze nijedan? Nađeš kakvogagod derana i pobereš ga i vodiš mi ga u kuću! Ne pitaš, nije li to kaki razbojnik, pustajija, skitalac, bekrija, lola, ništarija! Ni brigeše! Već samo hajd, hvataj ga za ruku i vodiš ga k meni! Baš si blesan stari! Ej, ej, što bi ti bez mene, da ti ja, ne dao Bog, umrem? Ti bi skapao od gladi i žeđe.

Dok se prosula ta bujica riječi iz ustiju glomazne gazdarice, bujica tih strašnih riječi, koje je izgovarala s još strašnijim naglaskom, gazda Lovro je stajao mirno i s nekim zadovoljstvom gledao svoju ženu.

Ivanu je ipak sve nekako drhtalo u grudima, i isprvice je s nekim nepovjerenjem promatrao staru. »Bože pomozi,« pomisli Ivan, »ta to je neka strašna neman Ali i to je valjda volja Božja, da mi daje to iskušenje. Izdržat ću ja i to. Kad je sv. Elizabeta kneginja hotice imala dvije nadžak-babe, da je dvore, samo da se vježba u kreposti, zašto ne bi ta nadžak-baba Ana bila meni od veće koristi, nego li prijazni gazda Lovro?« Zato on smjerno pozdravi gospu:

— Ej, gospođo, nisam ja nikaki skitalac, već čestit radnik. Gazda Lovro našao me istina na cesti, ali to se desilo po Božjoj volji. On me je uzeo, ako se vama svidim, u svoju službu na pokus. Uzmite me, pa ćete vidjeti, jesam li za posao ili nijesam.

Gazda Lovro gledao je s nekom zahvalnošću Ivana. On ga je spasio iz neprilike, naročito kad je rekao, da ga je uzeo u službu, ako se njoj, Anici svidi. To su bile prave riječi. Ovo je uistinu momak od oka. I zato odmah i sam doda:

— Mislim, Ančice, da sam ti ugodio, što sam ti uveo u kuću ovoga poštenoga mladića. Zove se Ivan, od čestitih je roditelja iz Bosne. Htjeli ga prisiliti na ženidbu, ali on nije htio, već je volio da ode iz domaje u svijet, da traži gazde.

— Taaako? — prekine ga žena. — Ti znaš, da je on pošten mladić? Otkuda, kako? Tko ti je to kazao? Gdje je to napisano? A onda sam veliš, da su ga istjerali iz kuće, jer nije slušao roditelje. Uh! Lijepoga li posla!

U taj čas se prekine bujica njezinih riječi. A Ivan, kad je čuo te njezine posljednje riječi, ražali se i reče:

— Ne ljuti se, gospo, i ne karaj mi gazdu Lovru; On je htio učiniti dobro i plemenito djelo i mene putnika i siromaka pogostiti po starom običaju djedovskom u svojem domu. Svidio sam mu se, pa je dapače obećao, da će me uzeti kao slugu u dom svoj. Hvala mu za to i Bog mu platio, ali kad vidim, da se tebi ne sviđam, gospo, i kad vidim, da se ljutiš na čestitoga gazdu Lovru i da ne vjeruješ mojim riječima, e onda je drugo. Molim te, smiri se! Ne uzrujavaj se! Nemaš razloga za to. Ja ću eto put pod noge, pa ću možda ipak gdje stjeći i naći i vjere i zarade. Hvala, gazda Lovro, hvala i gospi, na koju se ne žalim, jer vidim,

da je mudra i oprezna gospa, jer ne vjeruje svakomu, koji se na cesti nađe.

I nato se Ivan ponizno nakloni i okrene k vratima, da prođe.

Kao da je grom udario u kuću, tako se gospa Ančica zapanjila. I čas nije smogla riječi da kaže. Ali to je trajalo samo časak, i ona prasne u smijeh, smijala se grohotom, da se čitava kuća tresla.

— Hahaha! Hahaha! Vidi ti, vidi ti! Momče je bome povrijeđeno. Gospodičić, dakako! Ja ću te u svilu umatati i po obrazima maziti. Ne bi li još mlijeka iz sise materine? Ali hajde, Ivane, ne budi glupan! Sve, što sam kazala, kazala sam više svojem starom, jer vidiš, kaki je neoprezan i kaki je star, još je kao malo dijete, neoprezan je i.... dobro, ja tebi Ivane i vjerujem, ali on bi isto tako doveo i kakvoga pijanicu, brkalo, ćeretalo, benetalo i klopotalo. A onda? Sam si reko, da sam ja mudra, oprezna gospa, i pravo si kazao. Ta ti je valjala, i vidiš, baš si mi time ugodio i dokazao, da su u tebe dobre oči sokolove. Već hajd, odloži te svoje stvari i počini se, dok ne bude ručak. Od ovoga časa ti si naš sluga. Ali da znaš, ja hoću, da poštuješ ne samo mene, već i moga staroga, jer kaki je, taki je, moj je i valjan je, da mu nema para od Mitrovice do Vukovara. Taaaako....

X.

Od toga je časa Ivan služio u kući gazda Lovre, ili zapravo, kako je dobro uvidio, u kući babe Ane, jer ljudeskara Lovro, junak od oka, koji je bio strah i trepet svima, koji bi ga izazvali, bio je pitomo janje pred svojom glomaznom gazdinjom.

Ivan se kao vuk na plijen bacao na svaki posao, a tako mu je od ruke išlo svako djelo, kao da je pravi i iskusni radnik.

— Gle, — govorila bi gospa Ana svome starome, — ta ovaj dječak, deran, još mu ni brci ne rastu, a radi za dva odrasla čovjeka. Tko bi to rekao? Bio si sretne ruke, kad si nam doveo Ivana u kuću. Pa onda kako je sveđer veseo! Po vas dan pjeva i guguće kao grlica i smije se rado kao malo dijete.

I radio je Ivan, radio, a gazda Lovro sve se smijuckao, i kako je prolazio dan za danom, sve je nekako

radosnije i umiljatije gledao u Ivana. I srce mu je poskakivalo u grudima, kad je vidio, kako mladac napreže sve svoje sile, da ugodi i njegovoj staroj i njemu samome.

I sve je gazda Lovro nešto smišljao i smišljao, ali rekao nije ništa. Sva je već Mitrovica poznavala čestitoga mladića. Isprvice su svi gledali na nj nekako prezirno i s omalovaženjem. Ta bio je taj Ivan neki pridošlica, neki stranac. Ali s vremenom to se mišljenje posve izmijenilo. To veselo čeljade, ako im se i tuđilo, ako i nije htjelo da igra s njima u kolu i da ide na posijela, ipak im je tako u volju ušlo, jer su rekli, da je njegovo srce suho zlato, a duša da miriše ne po dunji ili naranči, nego po duši djevojačkoj, makar je mladac i momak. Gdje je trebalo pomoći, tu se Ivan desio. Trebalo li bolna umivati i napojiti, njegovati i čistiti, eto ti zor-Ivana. Kad je kome obolilo marše, eto ga do Ivana. On je iz Bosne donio znanja ljekaruše, kako se i to liječi. Nikad nije momak odsele otišao od praga kuće Lovrine, a da se nije gladan nahranio, a žedan napojio. Ivan bi od svojih ustiju otkidao i prosjaku dao, a pri tom mu je tako lijepo govorio, kao da govori parok iz propovijedaonice. I s pticama je razgovarao kao s braćom i s konjima i govedom kao drugovima, dječicu je na ulici milovao, starce je časno dvorio i slijepce vodio.

— Eh, kaki je, vesela mu majka, — govorile su bake, — kao da se javio sveti Franjo po drugi put na svijetu! Isposnik je, kao da je kaki okorjeli griješnik bio, pokornik je! Malo ije, malo pije, a pred Božji oltarom kleči kao kip od kamena. Nit se miče, nit očima trepti, već nepomično moli, a s obraza mu svjetlost svijetli.

— Eh, kaki je, vesela mu majka, — govorile mlade mome, — sretna ona, koju u kuću povede!

I mnogoj je srce zakucalo u grudima, kad je spazila Ivana, i u mnogoj se pojavila potajna želja, da postane njegovom.

A momci? I oni se nijesu ljutili na Ivana radi tih pohvala, jer naprosto nijesu mogli ništa zla da kažu o njemu. Bio je na sve dobro spreman. A bio je i zoran i smion. Ono njegovo blago djetinje lice izgledalo je nekako odviše umiljato

— Al treba da vidiš čuda i belaja, — govorili momci, — kad se u njega pojavi silno i osiono srce! Vidjeli smo mi, kako znade zajašiti hata i kako znade najbjesnijega da ukroti, pa kad je ono bila hajka na vukove, tko je bio smioniji, tko hrabriji od Ivana?

— Ne bih se ja htio s njime da rvam, — rekne Mile.

— Ne bih ni ja, — ponavljao je Pero.

— Ni ja, — govorio Mića, a uz to se nasmijao. — Pa i kako bi, kad se on ne bi ni htio da rva? U njega je lavlja snaga, oko orlovo, ali srce golubinje. Ne će on da se tuče. Kušali smo. Pa šta je rekao? »Nekate, ljudi, ta braća smo. Svi smo braća!« Eh, kad bi na tom svijetu rasli sami takvi Ivani, ne bi bilo kavge niti dvoboja, ne bi bilo krvi nit razboja, ne bi bilo ratova i pokolja.

— Kaki Ivani, dosta bi bilo, da su i Ivice!

I tako je cijeli grad govorio, a gazda Lovro slušao sve to i pamtio. Slušao i smišljao, smišljao i slušao, ali još uvijek nije nikome ništa kazao, što li on to misli. A svaki dan, kad bi motrio Ivana, sve mu je više godilo gledati u to nježno djevojačko lice bez brkova, a ipak u toga momka od oka, koji je bio neumoran od praskozorja, od jutr kad zabijeli zora i počne se dijeliti dan i noć i kad ograne sunce, pa do mrkle noći.

Četiri su već mjeseca prošla, što je Ivan službovao u kući gazda Lovre, četiri blagoslovena mjeseca, i svi su bili zadovoljni. Gazda Lovro je uživao, gospa Ančica isto tako, a Ivan je Bogu zahvaljivao na svome mjestu. Četiri su mjeseca već prošla, i sad je prišapnuo gazda Lovro svojoj ženi ono, što je već davno mislio, a žena se nije čudila, nije bijesno viknula, već se samo blaženo smiješila i kimala zadovoljno glavom. I sada je došao važan čas za gazda Lovru. Hodao je po dvorištu amo tamo kao vuk u kavezu, i vidjelo se po njegovu dostojanstvenom ponašanju, da se na nešto sprema.

Ivan je tesao u dvorištu neku dasku i snažnim zamahom sjekire mahao. Pri tom mu je znoj kapao s čela. Najednom začuje glas:

— Ivane, Ivane!

Poslušan, kaki je bio, smjesta stavi sjekiru na zemlju i pohiti gazda Lovri. Taj je već otprije sjeo

pod krošnju granate lipe, stoljetne i jake, i čekao Ivana. Kad je Ivan stupio pred Lovru, otvori Lovro usta, zakašlje se, pljune na zemlju i reče:

— Eto sada, Ivane, prevršili smo i četvrti mjesec od dana, kad smo se sreli, ja gazda Lovro, a ti putnik na ulazu grada Mitrovice. Uzeo sam te u kuću. I ti si mi dosada služio, i to služio vjerno i pošteno. Čitavo to vrijeme ja ti nijesam dao nikakve plate, a ti nijesi ni pare zahtijevao za svoj trud. Nijesi ničim pokazao, da tražiš ono, što te ide. Lijepo je to od tebe bilo. Ali to tako dalje ne može da bude. Tvoja čednost treba da bude nagrađena, a znaš, što ono naš župnik s propovjedaonice kaže: svaki radenik je vrijedan svoje plate. Ja dakle hoću, da odsad bude drugačije, i da te nagradim.

Gazda Lovro je htio da nastavi u svom govoru, ali ga Ivan prekine:

— Oprostite, gazda Lovro, da vas prekidam. Ali meni se taj govor ne sviđa. Moj posao prepun nedostataka nije bio toliko vrijedan, da mi ga još i platite. Nijesam li imao obilno jela i pila? Pa i odijelo ste mi dali! Što da još tražim? Zar to nije suviše dosta za moj ništetni posao? Bio sam neiskusan mladac i mnogo sam toga ovdje naučio. Uveli ste me nepoznata u grad i u kuću svoju, i ne znam, kako da vam zahvalim. Zar nisam već time dosta plaćen? Vaša je dobrota bila veća, nego što moj rad zaslužuje. Najljepše ćete me platiti, ako me uzdržite u svojoj ljubavi i ako me budete prijazno susretali kao dosada. O kakvoj plaći ne ću ni da čujem.

Te su riječi još većma rasplamsale vatru, koja je taj čas plamtila u grudima gazda Lovre, i on se digne i pohrli k njemu, zagrli ga i klikne:

— Sinko moj, sinko moj! Nijesi me slušao do kraja. Nijesi čuo, kako te želim nagraditi. Kaki novac, kaka plaća! Nisam ja to mislio tako. Tvoja marljivost, tvoja čednost, tvoja poslušnost, tvoja pobožnost zaslužila je više. Ja ne ću više da mi budeš sluga. Naziv: gospodar, gazda, sluga, to treba da prestane među nama. Odsad ćeš me zvati otac, a moju ženu majka, a ja ću te zvati milim svojim sinom Ivanom. Da, tako će biti! — i starcu stadoše drhtati omašni brci i krupne suze stadoše mu se kotrljati po obrazima. — Sinko, sad znam, zašto mi nije Bog dao djece.

Htio je, da tebe posinim i učinim baštinikom svih svojih dobara. Pitao sam ja svoju staru, o neboj se, pitao sam ja nju, i ona je veselo na sve pristala. Još danas ćemo krenuti pred oblasti. Posinit ćemo te, i poslije naše smrti sve će tvoje biti : i dvori i obori i oranice i livade i vinograd i marva i sve... sve...

I debelim svojim usnama cjelivao je Ivana bez kraja i konca grleći ga omašnim i jakim svojim rukama.

On je očekivao, da će Ivan radosno uskliknuti i da će mu izljubiti ruke. Kako li se začudio, kad je napokon prestao njegov dugi zagrljaj i kad je pogledao Ivana! Ivanu je lice problijedilo. Njegovo je tijelo drhtalo, a suze mu došle na oči, ali ne suze radosnice, već prave pravcate suze velikoga bola. Ostade neko vrijeme nepomičan i nijem.

Gazda Lovro je isprva pripisivao tu šutnju tome, da je Ivan odviše uzbuđen, zapanjen tim nenadanim događajem i radošću, pa da ne zna, što da kaže. Ali Ivan je bio zaprepašten. Šta sada? Jasno je vidio, da je njegova težnja u opasnosti. Ipak je smogao da rekne :

— Hvala ti, plemeniti gazda Lovro, hvala! — i poleti iz dvorišta.

*

A kad su se zvijezde osule nebom, iza duge molitve šuljao se Ivan izvan grada s onim, što je obično na sebi nosio, i sa suzama u očima ostavio je ovaj mili zaklon, ovo prekrasno zatišje, ovaj svoj drugi očinski dom. Ostavio ga je Ivan krišom, tiho, nečujno, kao što zvijezda pada u svemirsku vječnost. Nije se usudio ni oprostiti od svojih nesuđenih novih roditelja. Izašavši sretno izvan Mitrovice jurio je u noć, u mrku noć bez kuće i kućišta ne znajući, kuda će, kamo će, na koju li opet stranu. Ptice nebeske imaju svoje gnijezdo, zvijeri imaju svoja dumlja, ali ona, Mandaljena, kao i njezin zaručnik, Sin čovječji, nije imala kamo da sklone svoju glavu. I ta ju je misao razvedrila, raznježila i rasplakala...

XI.

U ubavoj dolini, zelenoj i miloj, uzdiže se Modrić-grad četvrt sata od Gareva u gradačkom kraju među rijekom Bosnom i Savom. Tu je iza nekog vre-

mena u poznatoga kiridžije Stjepana Ivan-Mandaljena našao službu. Kirijaš Stjepan bio je nadaleko poznat ne samo u posavskim krajevima, već i mnogo dalje. On je vozio tovar na kolima ili ga prenosio na osamarenu živinčetu. U njega je bilo lijepih konja i njegovo kiridžovanje dobro mu se plaćalo tako, da je u njega bilo svega obilja. Govorili su o njemu : »On je kirijaš, pa mu je lako i do krajcara doći.« Dok su se drugima rugali : »Vavijek kirijaš, a nikad ni solde u džepu ne imaš,« i dok su drugima ćeretali : »Kakvo je to tvoje kirijanje, kad ti ne moš sebe ni konja iz kirije hraniti?« — o njemu je narod posve drugačije sudio : »On ima novaca i ovaca i sjedi kod lonaca. Njegovi novci sitno zveče, ali se daleko čuju.«

— Čudo je, kako to mene Bog šalje samim imućnim ljudima, — razgovarala je sama sa sobom Mandaljena, — i kako mi je dao milost, da se u svakom poslu brzo snađem.

Konje je ona njegovala i u kući oca svoga i ondje je već znala s njima baratati i dobro je jašila, ali ipak nije to bio njezin posao. A eto sada je imala posla samo s konjima. Sada su joj dobro došle riječi, što ih je čula iz ustiju oca svoga : »Konja plemenita bolje vlada slatka ruka, nego tvrda uzda.« Ona je ubrzo upoznala kirijaševe konje : i crnogrivca i zlatogrivca i taljigaša i zekuna i sve ostale, a i konji su doskora nju upoznali i pred njom se zaigravali.

Konjima je Stjepanovim lijepo bilo, jer dok su seljaci svoje konje zobili kukuruzima, Stjepan je svoje konje kao Turci zobio najviše ječmom. Stjepan se čudio, kako to Ivan razumije posao, a i ono, što Ivan nije znao, trebalo mu tek jedared pokazati, pa je ubrzo shvatio i nije mu trebalo dva puta kazati. Gledao je, kako spretno konju kolanom sedlo veže, kako konje preže, kako se dorata hvata i kako na konja sjeda, kako ga razigrava i kako na njemu jezdi, da je milota bilo, pa kako konj pod njim zarže i kako konj pod njim kao vila leti. Divno li je konja oznojio i u bijelu pjenu obukao.

Sve je to gospodar Stjepan kiridžija gledao, i svidjelo mu se mlado momče, i on se spominjao svojih mladenačkih godina, kad je i on tako konja jašio i mislio, da će osvojiti čitavi svijet. Ovaj mladić, naoko milokrvan, pokazivao je isto takvu odvažnost i takvu

smionost, jest baš kao on, i imat će sreću baš kao on. Ne, on, Stjepan kiridžija nije se varao, ovo će biti valjan gazda, i kako je čvrste volje i marnih ruku, iz zemlje će zlato stvarati.

Sviđao se Ivan Stjepanu, jer je u njemu domala upoznao mladića, kojemu se može da povjeri svaki posao. I on mu je uistinu stao da povjerava i važnije poslove, pa ga je i samoga slao i u udaljenije krajeve, a Ivan je slušao i vjerno služio. Tim je stekao neobičnu sklonost gazde Stjepana, koji ga je svakom zgodom hvalio, a osobito je o njem propovijedao svojoj ženi Milevi i kćerci Jeleni. Obje su bile složne hvaleći također Ivana. Pri tom starac nije primijetio, da pogotovu njegova kćerka Jelena rado sluša te hvale i pohvale, a kad čuje ime Ivan, da časak blijedi, a čas rumeni. Milokrvno mlado djevojče tek je propupalo u djevojku, u prvu zoru mladoga života, ali već prvi dan, kako je Ivan prekoračio prag njihove kuće, zapele su žive oči djevojačke o njegovu licu i stasu.

Ivan je služeći kao kočijaš obilazio svijetom i imao što da vidi i da čuje, što se sve u svijetu događa. Tek sada je zapravo upoznao svijet. Čuo je o nečuvenom bogatstvu što su ga skupljali pojedini paše. Vidio je divne konje i stotine robova dvoranika pašinih, koji su mu pričali o zlatnim i dragocjenim haljinama i pašinim i njihovih odaliska i miljenica. Jedan stari rob, koji je još bio dijete, kad je umro poturčeni Hrvat Rustempaša, pričao mu je, što je sve ostavio taj paša blaga i bogatstva iza svoje smrti (godine 1560.): ostavio je 1700 robova, 2950 vojenih konja, 1100 deva, 5000 sjajnih haljina ili kaftana, 8000 turbana, 1100 zlatom vezenih kapa, 2900 oklopnih košulja, 2000 oklopa, 600 srebrnih i 500 zlatom i dragim kamenjem posutih sabalja, 1500 kaciga, 130 parova strimeni, 7060 sabalja s draguljima urešenih korica, 1000 posrebrenjenih kopalja, 5000 svezaka knjiga, 78.000 dukata, 32 draga kamena u vrijednosti od preko 11 milijuna forinti i 100 milijuna ospora ili dva milijuna gotova novca u srebru, preko osam stotina vila, nekoliko stotina mlinova. Slušao je Ivan o tolikom bogatstvu, pa se posmjehivao i opet ga uspoređivao sa sirotinjom uboge raje, za koju nema sreće ni pravice. I sjetila se Mandaljena pjesme:

Turski zulum doteščao raji,
Bog visoko, a car je daleko,
Nitko nama pomoći ne daje.

Sjetila se i hajduka, krvavijeh osvetnika i kako se ono pjeva:

Pa on ode u goru zelenu.
Devet godin po gori hodio,
Sa gorice hladnu rosu pio,
Ispod sebe crnu zemlju jeo,
Dok je sebi četu sakupio.

Kako li je jadan život katolikâ pod Turcima! Turci nisu dopuštali, da kršćani grade crkve ili kuće. Nove crkve nisu smjeli ni zidati, i tako je Mandaljena vidjela velikim dijelom crkve otkrite, sve sa starinskim zidinama bez zvonâ, bez žrtvenika i bez slika. Djecu su krstili po kućama i na poljima, jer im crkve nisu bile podesne. Malo je bilo župa, koje bi imale crkve, gdje se služi služba Božja i obavljaju svetotajstva, nego se služba Božja redovito služila na grobljima ili u kućama katolikâ. Jednom je vidjela Mandaljena, kako je župnik neke župe usred livade podigao oltar i odslužio svetu misu. U nijednoj crkvi nije se držalo svetotajstvo, jer su se bojali, da Turci ne provale i ne pogrde presveti oltarski sakramenat.

— O Bože moj, Bože moj, kad će ta teška vremena prestati? Kad ćeš Gospode, osloboditi svoje Hrvate? — uzdisala je onda Mandaljena i uzdigla oči k nebu. — Znam, grijesi naših otaca i grijesi naši zaslužuju i veću kaznu, ali Bože, gledaj na milosrđe svoje, a ne na grijehe naše!

Teško joj je bilo, kad je išla kraj srušenih zidina starodrevnih samostana, kad je vidjela žarišta kuća, popaljene domove i čula užase o mučenicima i jadnicima, o pokolju i razaranju, o neprestanim čarkanjima i bitkama hrvatskih vitezova s turskim vojnicima. Duboko joj se usjekla imena hrvatskih velikaša bana Đure Zrinskoga, Bakač-Erdedija i drugih. Ona je živo željela, da pobijedi kršćansko oružje, da već jednom tevterdari, spahije, janjičari, softe i drugi zlotvori prestanu ubijati i mrcvariti puk.

Znala je, da je i ovo bogatstvo njezina gazde, ovo blagostanje tek od danas do sutra, dok se svidi paši i kadiji ili dok strašan rat ne prisili sve u bijeg. Ona je znala, da svaki čas mogu nastati novi progoni katolika. Sama je na svoje oči gledala, kako su u verigama vodili fratre sa gvožđem na rukama i grlu. Sama je vidjela ljude na kolcima. Vidjela je, kako su ljude mučili zimom, da su im pali nokti s prstiju i nogu, i kako su tim fratrima dovikivali: »Kamo ti Rim — papa?«

Svu bol ovoga naroda vidjela je Ivan-Mandaljena na svoje oči i sav taj bol duboko se usjekao u njezinu mladu dušu. Nešto veliko htjela je da učini za taj svoj ubogi narod, za taj hrvatski narod. Htjela bi, da postane mučenicom za nj, velikom mučenicom, da ispašta za njegove grijehe, da mu isprosi dane zlaćane slobode, da iza ovoga mraka ropstva, iza ove tmine sužanjstva svane novi dan slobode i sreće. I u duši njezinoj stvarala se slika, kako u boju pred svima jezdi na vilovitu bijelcu i kako drži u ruci barjak slave. U duhu je vidjela, kako je slijede tisuće tisuće živih i zanosnih boraca i junaka. Ali ne samo to. Vidjela je, kako se s njom bore milijuni sablasnih sjena prošlijeh vijekova. Vidjela je u tim časovima, kako ustaju iz grobova stari kraljevi i vitezovi hrvatski, kako se sve više i više zgušćuju redovi junaka, mučenika, vitezova, svetaca i svih onih, koji su pregaženi, potlačeni, ispaćeni, poginuli za krst časni i slobodu zlatnu. Svi s ranama na čelu, s ranama na rukama, nogama. Živa je krv tekla iz njihovih rana, ali ne pusta krv, već je iz tih rana, iz te krvi prosjalo milijun iskara svijetlijeh i divnih, i sve po bojištu zasjalo svijetlom velikim, gordim, svjetlom, što je sjajilo jače od sunca, palilo jače od sunca, gorilo i izgorilo i zasjenjivalo oči dušmana i zaslijepljivalo njihove oči, da im je oružje padalo iz ruku, da su im konji od straha posrtali. I onda se čuo glas jak i trublja golema. I pojavio se vitez na konju velikome, konju bijelome. I svi se dušmani baciše u bijeg. A toga je viteza poznavala. Vidjela ga je na slici u crkvi svoje župe u Jelaškama — sv. Mihovila...

Takove vizije, takva priviđenja imala je često, naročito kad je iza obavljena posla pošla u bližnju franjevačku crkvu i nepomično klečala pred oltarom.

Sva bol mlade djevojačke duše obuzela bi je u tim časovima, i onda je njezina duša s Kristom mučila muke na Kalvariji, ali opet je s Kristom i uskrsavala. Sve, što joj je bilo na srcu, sve je ona u tim časovima proživljavala. Prošlost je opet sabirala, sadašnjost je snosila, a budućnost je zvala. Sva bol njezina, njezine porodice, njezina naroda, bol čitavog čovječanstva odrazivala bi se u tim časovima na njezinim obrazima i u njezinu srcu. A sva ta bol, sva ta muka izražavala se u jednoj misli, u jednoj molbi:

— Bože, sveti, veliki, jedini, uzmi me za žrtvu, uzmi me za paljenicu, samo spasi moje i ubogi moj narod!...

U takvim su je časovima motrili franjevci i kad su vidjeli pobožnu, gotovo svetačku molitvu mladog čovjeka, došla im je misao, kako je to valjan momak. Jednoga je dana pristupio k njoj dapače otac gvardijan, pa kad se digla od molitve, reče:

— Sinko Ivane, vidio sam te danas u molitvi i vidim, da imaš dar molitve. Mislim, da imaš zvanje, da postaneš sinom svetoga Franje, pa daj malko promisli, ne bi li ti k nama u samostan, da te zaredimo u fratre!

Ivan-Mandaljena samo se nasmiješio na te riječi. Poljubio je ponizno ruku ocu gvardijanu i prošaptao: gotovo jogunasto:

— Promislit ću, oče gvardijane!

Tako je prolazio dan za danom, pa je prošao i mjesec dana. A onda se dogodilo nešto, što je sve preokrenulo.

XII.

Ivan je stajao i baš je uredio svoje konje, koji su griskali sijeno, pa je stajao i sa zadovoljstvom ih gledao. Žurba dana već se smirila i mrtva tišina vladala je gradom. Ivan je bio nemiran, kao da ga čudne slutnje more, da će mu se dogoditi nešto neugodno. Ipak on nije htio da se podade tužnim brigama. Pod njegovim nogama svijao se pas Šarko, koji je svakojakim pokretima htio da dokaže svoju privrženost Ivanu, ali Ivan se nije brinuo, nije pravo niti vidio pseto. Uzalud je Šarko repom mahao i glavom kretao i velike svoje oči uperio u Ivana, taj je danas bio zamišljen i nemiran.

Izašao je na vrata staje i onda pogledao k nebu, koje se ispunjalo sivim i smeđim oblacima, kao da su naviještali nevrijeme. Šćućurio se na pragu staje i neko je vrijeme bio miran, dok nije vidio, kako se teškim koracima približuje gospodar Kiridžija Stjepan.

Taj jaki i snažni čovjek izgledao je nekako izmučen i bolan. Čelo mu se smračilo, a uvijek uspravni, ravni, ponosni stas nekako mu se zgnjurio.

Ivan je odmah primjetio, da njegov gospodar trpi i da mu se nešto dogodilo.

— Gospodaru, — upita Ivan prvi, — što li vas nosi do mene? Treba li da naglo upregnem konje? Hoćemo li kamo da se odvezemo? Bit ću odmah gotov, ako mi zapovijedate...

Stjepan naškubi usne i mahne rukom, da ne treba. Njegovo je lice bilo blijedo i ozbiljno.

— Znam ja, da si ti uvijek spreman i da si valjan momak. Moram ti priznati, da tako valjanog čeljadeta još nijesam imao. Ali nije to. Pusti konje na miru! S tobom imam da govorim.

Začudio se Ivan, što li to njegov gospodar hoće, i protrnuo je, jer se spomenuo onih slutnja, koje su ga mučile. Plaho, ali i gotovo djetinjski nježno upita gospodara:

— Slušam. Samo ne razumijem, što bi to moglo da bude.

— Odmah ćeš razumjeti.

— Zapovijedajte! — odvrati Ivan.

I sad, k a je gospodar Stjepan htio, da nešto rekne Ivanu, nije znao, kako da to kaže. On, neuk, surov i neotesan čovjek, kojemu je svaki čas kletva bila na usnama, koji je bičalom tukao neobuzdana konja, a strogim riječima po vas dan vikao na svoje ukućane, on, koji je u ljutini bacao sjekiru za neposlušnim čeljadetom i koji je uspravno stajao pred samim kadijom, sada je pred Ivanom stajao kao neki čovjek, koji je Bogu skrivio, pa čeka na osudu. Ivan je vidio, kako njegov gospodar nešto hoće da kaže i kako mu riječ zapinje u grlu i kako ta riječ ne će da izađe sa njegovih usana. Pričinilo mu se dapače, da ovaj jaki čovjek dršće, ali bilo je to samo časak.

— Jel de, — reče Stjepan Kiridžija, — Ivane, dobri moj Ivane, ja ti nisam nikada zločest bio? Pa i kako bi, kad si ti ovako valjan momak... valjan momak!

U mene ti nije, znaš, loše srce. Pa onda vidiš, ja ti istina vičem po vas dan. To ti je u krvi. Da, u krvi. Šta ćeš, taki sam! Ali na tebe nijesam vikao i tebe nijesam kleo, nijesam... nijesam... Zar ne Ivane, da nijesam? Nijesam te uvrijedio, nijesam.

Ivan je gledao gospodara i vidio, kako se to muči, da nešto započne, a ne može da kaže. Vidio je snažno tijelo, kako nekako kleca pred njim, i nehotice reče:

— Za Boga, gospodaru, vi mi imate nešto važno da kažete! Recite, ta nemojte tako nadaleko!

Ali Stjepan je ponavljao:

— Zar ne, da te nijesam uvrijedio, niti riječima, niti djelom? Pa i kako bih, kad si ti tako dobar, tako mio!

— Šta vam pada na pamet, gospodaru? Kako biste me povrijedili? Ta vi ste mi uvijek tako dobar. Meni je kod vas vrlo lijepo.

Gospodar se Stjepan čisto razvedrio na te riječi.

— I ti voliš moje konje?

— Kako ih ne bi volio! Ta jedan je bolji od drugoga.

— I ti ih ne ćeš ostaviti?

— Zašto bi ih ostavio?

— Dragi su ti?

— Dragi.

— Niti mene ne ćeš ostaviti?

— Pa zašto bih? — upita bezazleno Ivan.

— I ne ćeš?

— Ne ću.

— Onda će biti sve dobro.

Ivan se svim tim pitanjima začudio i on je gledao svoga gospodara, kako li to govori, i pri tom kao da muca i penta, a ipak ne će pravo da kaže istinu. On je i sam htio da dođe na čistac, pa zapita odlučnim glasom:

— Gospodaru, vi mi ovdje na daleko razglabate o stvarima, koje su posve jasne i koje i sami znate. Mjesec je dana prošlo, što sam kod vas, i nadam se, da se ne imate ništa na mene potužiti, a nemam niti ja na vas. Od prvoga početka, kako sam u službu došao, pa do ovoga časa sve je dobro teklo. Živjeli smo u slozi. Ja sam najvjernije vršio svoju službu, i vi ste mi svi bili dobri, i ako tako ostane i dalje, ostat

ću kod vas do vijeka. To vi i sami znadete. Ali ja vam vidim na licu, da nije to, što mi hoćete da kažete, već nešto drugo.

— I jest nešto drugo, — hukne Stjepan kiridžija. — I jest nešto drugo.

— A to bi bilo ? Zar tu ja mogu što pomoći ?

— Pomoći ? Ha, ta ti si jedini, koji možeš da pomogneš.

— Šta je ? — lecne se Ivan. — Zar ja ubogi, nevoljni, nevrijedni kirijaški sluga Ivan ?

— Samo ti !

— Eh, ako je to, — nasmijehne se Ivan, — onda je lako.

— Nije lako !

— Vi samo zapovijedajte ! Ta vi ste gospodar !

— Jest, ja sam tvoj gospodar, ali stvar je, u kojoj ti ne mogu zapovijedati. Ti niti ne znaš, da je u tvojoj ruci moja sreća, tako reći, moj život, sve ono, što će doći.

Ivan se brecnuo. Njegovi obrazi porumjeneše, jer mu je navalila krv u glavu i lice, a pomisao, da će sad na provaliti nešto neugodno, zatvarala mu usne.

— Gospodaru, zagonetno mi je to, što govorite, i sad je čas, da ne lutamo u tmini. Izađite sa zgoljnom istinom, istinskom istinom !

A gospodar Stjepan prijaznim pogledom pogleda Ivana i reče :

— Sve ću tebi kazati od istine. Do đavola, pa šta da i okolišam ? Ti, đavolane, oteo si mi kćerku, i hoću, da mi je vratiš.

— Ja oteo ? Jelu ? Šta vam pada na pamet, gospodaru Stjepane ? Za Boga, šta vam pada napamet ? — usklikne zaprepašteno Ivan.

Ali Stjepan kiridžija nije se dao smesti.

— Da oteo ! Oteo si mi srce njezino. Trčala je k meni kao lane, iz ruku mi je jela. Krv moja, tijelo moje, duša moja. Gledala me uvijek onim svojim blagim očicama ko malo mače. A skakutala je naokolo kao vjeverica, da, prava vjeverica. Vazdan bi pjevala ko slavulj u grmu. Eto ti ga na. Zovni ja nju: »Hej, Jelice, Jelice!« Već je bila tu. Pa kako da se stari Stipe ne veseliš ? Ta volim ju ko zjenicu oka u glavi. Bila je radost moja. Pa pitam ja tebe: a zašto sam i imao žuljave ruke, zašto sam se znojio po vas dan ? Zašto ? Ta nikoga nemam do nje, do jedinice svoje. I eto ! Sad se vucari po kutevima. Krije se, kao da je Bogu sagriješila, po kutevima. Zovi ja nju. Zovi. Samo zovi. Da ! Uzalud, stari vuče, zoveš. Prije je za časdva bila tu, a sada ? Mogu da grlo shrapavim, mogu da se navičem čitav sat, ali nema nje, te nema. One svijetle oči nekako tamno i zaplakano zure u svijet. Macica je nestala. Vjeverica je zaboravila skakutati, a slavulj je zanijemio. Dugo ja to već gledam, dugo. I sad mi je dodijalo. Pa da se svi vrazi sruše na mene, toga mi je već dosta. To ne može tako dalje da bude. Trista mu đavola !

I on se uhvati za glavu. Njegove se oči ustavile na Ivanu, i za čas je izgledalo, da će ga spopasti o rame, da će ga bijesno izlupati. Ivan se ustrašio toga pogleda, i da ga umiri, reče :

— Ali, gospodaru, smirite se ! Obuzdajte svoj bijes ! Pa vaša je kćerka bolna valjda. Treba da joj damo ljekovito bilje, da se izliječi.

No sad već nije mogao gospdar Stjepan obuzdati svoju sdrdžbu nego izlanuvši krupnu kletvu zagrmi prvu psovku, koju je dosele izrekao Ivanu :

— Ti glupane !

I to je bilo sve. Odmah je opazio, što je učinio, i stade mucati :

— No da... no da... nijesam tako mislio...

A Ivan će mirno, kao da se nije ništa dogodilo :

— Nije ništa ! Pa pravo ste i kazali. A imate i pravo. Ta vi ste moj gospodar.

I već se gospodar Stjepan smirio od bijesa i ispričavao se :

— No da... kako veliš... nijesam pravo rekao, tri sta mu gromova, nijesam pravo rekao, ali krv, ova rođena krv. No sad slušaj do konca ! Napokon sam je danas uhvatio u kući i našao, kako plače. Jest, plakala je. I meni se samom smučilo. Ne volim suze, ne volim ženske suze. A ona, Jela, moja Jela, da plače ? ! To bi još trebalo ! A znaš, bilo mi je pri srcu, vola bih ščepao o rogove i povalio bih ga na zemlju. »Hej ti,« primaknuh se k njoj, »pogledaj me,« rekoh, »Jele ! Pogledaj me !« A ona, umjesto da me pogleda, sakrila lice u ruke i zaplakala još jače. Ona moja jedinica. Jela, moja Jela. »Koja ti je golema nevolja ?« rekoh joj. »Jelo, Jelice, moja jedinice, očeva mazunice ! Tko

ti je šta na zlo učinio ? Reci, govori, da ga ubijem, da ga smlavim svojim zubima, da mu ovim svojim noktima izvadim džigericu. Daj, Jele govori !« Da... al ona kao da joj se jezik zarasao o nepce. Ni riječce. I dugo je to trajalo i napokon sam saznao istinu.

Bio bi Ivan uistinu glupan, da nije iz svega toga razumio, o čem se radi. Sam sebi je tako govorio, ali nije se usudio ništa da kaže raspaljenom Stjepanu, a on je živo nastavio svoju pripovijest.

— I eto, ona je sve priznala. Rekla mi je kao svome ocu i pravo je uradila. Zašto da dalje zatvara tugu svoju u srce svoje ? Bogata je, mlada je, lijepa je. Za njom se tri sela pomamiše. A ja te pitam momče, kada će biti svatovi ?

Ne, tome se pitanju Ivan nije nadao. Ako i jest bio pripravan na očitovanje staroga o svemu, ali da će iza ovako dugoga predgovora najednom ko iz busije doći s tim pitanjem, ne, to nije mislio, tome se nije nadao. Da prikrije svoju uzbuđenost, više od nevolje odvrati :

— Tako ? Djevojka je zaljubljena. Bit će svatovi. To je lijepo.

A kiridžija Stjepan mislio je, da Ivan nije njegovo pitanje razumio i zato upita ponovno i jasnije :

— Bit će svatovi, da, al kada ? To ti odluči.

— Ja ? Zašto ja ? — učini se Ivan nevještim. — Šta ja mogu da u tome pomognem ?

— Sve, sve, možeš. Reci maloj, da je voliš, isprosi je u roditelja i uglavit ćemo svatove.

— Što vi to govorite ? Kako baš ja ?

Na licu gospodara Stjepana pojavilo se bolno iznenađenje, da je Ivan protrnuo. Stjepan reče :

— Zar ti nijesam dosta jasno kazao, da te Jela ljubi ?

Ivan je problijedio. Srce mu je za čas prestalo kucati i čitavo mu se tijelo kao ukočilo. Neka omaglica zamračila mu svijest. U jedan čas shvatio je svu provaliju, koja mu se sprema.

Bilo je to još gore već ono, što je Madaljenu htio gazda Lovro posiniti. Ovdje je hoće da žene. K tome se djevojka Jela prvom svojom žarkom ljubavi zaljubila. Avaj Bože, što će od toga da bude ? Kako li da se iz toga škripca izvuče ? Tu se kida srce djevojačko, košto se ono kidalo srce njezina nesuđenoga muža

Frane. Sve to sunulo joj munjevitom brzinom u mozak. I sad se začu umiljat glas, koji je zvonio dražesno :

Snijeg pada na behar na voće,
Da Bog dade svakom, tko što hoće,
A i meni, što je meni drago,
Volim drago, neg carevo blago.
Što će meni sve carevo blago,
Kad ja nemam, što je meni drago ?

Gospodar Stjepan kiridžija prihvati čvrsto Ivana-Mandaljenu za ruku i šapne :

— Čuješ li ?

— Čujem, — odvrati uzbuđeno Ivan.

Sumrak je stao padati na zemlju i blijedo svijetlo mjesečevo titralo je po dvoru i oboru, po livadi i cvijeću, po lipinu lišću i trepetljivim jasikama.

— Čuješ li, kako divno pjeva ? — rastapao se stari Stjepan.

— Uistinu lijepo pjeva ! — uzdrhtne bolno Ivan.

A kad je utihla prva pjesma, nastavilo je tanko grlo tužno, jadovito, a ipak nekako puno nade i čeznuća :

Da sam jadna studena vodica,
Ja bi znala, gdje bi izvirala,
Izvirala dragom pod pendžerom,
Gdje se dragi svlači i oblači,
Ne bi l' me se dragi napojio,
Ne bi li me na srcu nosio.

Drhtali su zvuci narodne pjesme milopojke u tišinu noći, koja se polako spuštala. Drhtale su hvoje mladijeh voćaka. I srca su drhtala. Srce oca, koje je željelo djevojci sreću neizmjernu, srce djevojke, koja s čežnjom pjeva, i srce Ivana-Mandaljene, koji bi najvolio u zemljicu crnu, da ne nosi nesreću po svijetu.

— Čuješ, kako uzdiše ? — pitao je od milinja stari Stipa. — Bilo bi srce od kamena, da joj se ne smiluje.

— Bilo bi srce od kamena, — ponavljao je Ivan-Mandaljena, a suze su mu navirale na oči.

Gospodar Stjepan, koji je te riječi razumijevao, kao da Ivan privoljuje na ženidbu, pograbi ga objema rukama i privuče ga na svoje prsa kličući veselo :

— Usreći mi moje dijete, usreći mi moje dijete!

A Ivan je taj čas bio izvan sebe. Jedva se oteo neobuzdanom veselom zagrljaju staroga, a onda pohiti prema samostanskoj crkvi. Kao da ga netko progoni, tako je brzo išao, a zapravo je bježao u franjevačku crkvu, da traži prosvjetljenja, kako da se izbavi iz te neprilike. Bio je već doduše mrak, ali crkvu je našao ipak još otvorenu. Jasno su se još opažali obrisi crkve, njezinih stijena i žrtvenika. Ušavši u crkvu baci Ivan se pred oltar.

Ni sam nije znao, kako je dugo molio. Nije znao, da li moli besvijesno u snu ili u moru otajstvene istinske svijetle zbilje. A kad je ustao, pred njim je i opet stajao otac gvardijan. I opet je zborio umiljatim, nježnim riječima:

— Sinko, ti imaš dar molitve. Sinko, pođi sa mnom u samostan! Ne će proći ni godina dana, i ja ću te zarediti. Bosna treba dobrih i svetih redovnika. Sinko, stupi sa mnom u samostan! Bit ćeš sretan i smirit će se duša tvoja. Sinko, idi u samostan! Sada odmah.

Ivana-Mandaljena gledala ga je raskolačenim zapanjenim očima. Gledala je u to asketsko, blijedo, suho, ispaćeno, svetačko lice, koje ju je tako umiljato zvalo. Gledala je u te grozničave, od glada i pošta umorne oči, slušala je te blage i ozbiljne riječi, i ona se tresla od vrućice, usnice su joj podrhtavale, a onda poviče iza svega glasa:

— Oh, Bože sveti! Oh, kako bih sretan bio, kad bi to moglo biti!

— A zašto ne bi? Reci, moje dijete?

— To je moja tajna! — poviče ona, a njezin je glas hrapavo zvečio u noć. — To je moja tajna!

I izrekavši te riječi poleti, što su je noge nosile, u mrklu noć. Samo dalje, samo dalje iz toga grada!

Otac se gvardijan prestrašio Ivanovog pogleda i tog nenadanog bijega.

— Da nije poludio, siromašni mladić? — hukne.

U toj misli potvrdilo ga je još jače divlji smijeh mladića, koji je u noći sablasno zvučio. U tom smijehu bilo je zbilja nešto grozno, tajinstveno. U tom se smijehu miješao strah pred paklenim utvarama, bol maslinske gore i sveti užas riječi Kristovih: »Oče moj, oče moj, zašto si me ostavio?«...

XIII.

Ivan-Mandaljena nije ništa uzela sa sobom. U mrkloj noći nije i opet znala, kuda da krene. Glavno je bilo, da otuda pobjegne. »Bože moj! Što će to još sa mnom biti?« mislila je, kad se nešto smirila. »Na selu me udali kao mladu djevicu, Bogu zavjetovanu. Jedva sam tome izbjegla i postala Ivanom, i eto mene djevojku htjede gazda Lovro posiniti, kiridžija Stjepan oženiti, a gvardijan zafratriti. Što ću li to ja još doživjeti?«

Pola je noći tako lutala i drumom i šumom i brdom i dolinom. Čitava dva sata uspinjala se uz neko brdo. Težak je to bio uzlaz, jer pravoga puta nije bilo, a neka staza, koja je gore vodila, nije bila podesna za putnika. Bila je strma i klizava. Svaki bi se čas koji kamen ispod njezinih nogu skotrljao u dubinu. Svaki bi se čas namjerila na koji vrh brda, koji nije mogla da prijeđe, pa se morala teško vraćati na mjesto, gdje je prije bila. Da nije bilo zvjezdane noći i mjesečine kao bijeli dan, ona bi morala usred šume prestati da hoda i odložiti svoj put na drugi dan. Na svu sreću nije bilo nevremena, koje se bilo ukazivalo poslije podne toga dana. Već pred noć bio je vjetar razagnao crne oblake i prepustio zvijezdama, da vladaju i sjaju na obzorju.

Još s težim se naporom Ivan-Mandaljena spuštala na drugoj strani brda u dolinu. Morala se objema rukama držati za drač i korenje od stabalja i puzati potrbuške u neprestanoj opasnosti, da će razmrskati glavu na kojoj od hridina, što su ispod nje stršile i prijetile kao sablasti.

Izmučena i u strahu nije ipak časila časa, već je neprestano išla dalje. Došavši na neku čistinu, zapravo na neki mali prostor, sjedne na panj i stane promatrati kraj, što se otkrio ispred njezinih očiju.

Protrla je oči i pogledala. Nadaleko nije vidjela ništa osobito. Dolje je žuborio brzi šumski potok, ali dalje, tamo daleko vidjela je vatre, kako gore.

— Ondje su ljudi! — govorila je sama sebi. — Onamo, onamo treba da pođem. Ali ako su ono razbojnici? Ako su Turci? Bilo što mu drago, onamo moram da pođem, jer u ovoj beskrajnoj i očajnoj šumi morala bih da poginem.

Dugo je sjedjela na onom panju i razmišljala. Tišina je bila golema i ispunjala je jezom, ali još većma ustraši je jedan jedini urljaj vuka, koji se čuo u daljini. To ju je podsjetilo na neznane opasnosti, i ona ustane i nastavi svoj put prema onim vatrama.

To je međutim lako bilo zamisliti, ali teško izvesti. Trebalo je još dugo vremena, dok nije došla u dolinu. Gusto grmlje i šikarje sprečavalo joj je stazu, visoka bujad i paprat smetala joj na svakom koraku. Onda je opet došla u treset i grmlje, a zemlja joj je ispod nogu drhtala i popuštala. Zaprepastila se, nije li došla na tlo, koje čarobnom snagom u sebe uvlači noge i čitavo tijelo te poput gramzive nezasitne zvijeri guta svoje žrtve. Koji čovjek na takvo tlo zađe, tome nema spasa, pa pada u strašno ždrijelo smrti i nad njime se zemlja zatvara zauvijek. Takva bi smrt u to doba noći, bez pomoći bila strašna, i Mandaljena se preplašena prekrsti, a onda stade bježati bezumno, besvijesno u strašnom bijegu, kako bježi progonjeno zvijere ispred lovca. Bježala je daleko, daleko, samo da izbjegne takvoj smrti, i sva se u znoju kupala, kad se zaustavila na nekom polju.

Tu je tek vidjela, da je pravac, kojim je bježala, bio dobar, jer su se nekoliko stotina koračaja od nje pojavile one vatre, što ih je s brijega vidjela. Oko njih su bili neki ljudi, i Mandaljena je približivši se bliže mogla vidjeti, kakvi su to ljudi.

Bio je to turski logor. Vidjela je jasno turske čalme i turska odijela. Vidjela je puške šlucove i šišane, pa i kubure i pećanke i zuje. Vidjela je puške srebrom okovane i iskićene srebrom i zlatom u bogatih junaka i vođa. Ali vidjela je i priproste puške običnih ratnika. Vidjela je i konje svezane za kola. Bio je to pravi pravcati turski logor.

Kad je to vidjela, odmah joj dođe misao, da se ti Turci sigurno opet spremaju, da navale na kršćane, na braću Hrvate. Bilo joj je dobro poznato, da usprkos ugovora o miru, koji su uglavili ćesar i sultan, u ovim krajevima nikad nema mira. I banske čete na krajini i turske čete neprestano se krvarile. Tu se gotovo bez prestanka palilo, robilo, plijenilo i haralo, a zarobljenici se hvatali i vodili kao u pravom ratu. Turci su provaljivali naročito prama Kupi oko Središkoga i sela Jamnice. Turci iz Bihaća poručivali su, da oni ne pitaju za mir,

držali ga banovci ili ne. I tako je taj ubogi kraj bio sama pusta razvalina. Iz porušenih kuća i crkvi, iz popaljenih sela i selišta uzdizao se plamen nove osvete nad počinjenim krvnim razbojima. Tako nije bilo krvi ni konca ni kraja.

I sad eto opet se diže četa, da omasti svoje ruke krvlju, da obudovi majke hrvatske, da obeščasti djevice hrvatske, da popali sela i gradove i da kopitima konja svojih pregazi i pogazi plodna polja i livade i da razori mila odnjišta i domove jednorodne braće. Munjevitom brzinom sinuše Ivanu-Mandaljeni te misli i pomisao na opasnost, koja je prijetila narodu onkraj Save i Kupe, nije joj dala vremena, da promisli, kako eto i njoj prijeti opasnost od tih Turaka. Ali za čas se domisli, kako može upasti u stupicu, iz koje se ne će tako lako izvući, ako padne u ruke turske. I to joj dadne nove snage. Ona opazi obližnju šumu, i već joj pade na pamet misao, da poleti onamo i izbjegne opasnosti prije, nego što je ugledaju Turci. Oni su oko vatre mirno čučali, pušili iz dugih lula i ćeretali o svemu i svačemu. Trebalo je samo da se brzo udalji. Ako i jest bila svijetla noć, ipak se nadala, da će neopazice pobjeći.

Ali se prevarila. Prije nego li što je mogla da poleti, čula je, kako nešto u grmu šušti. I još se nije ni okrenula, da vidi, što je to, osjeti da ju je netko straga zahvatio i da su je ščepale gvozdenom snagom snažne ruke muslimanskog vojnika, kojega prije nije ni opazila, jer je stražio pred logorom u grmu.

— Gle, to si ti, Ivane kiridžijo? Poznajem te. Baš si nam dobro došao. Trebamo mi takvih ljudi. Vidio sam ja tebe na konju. Valjano si ti momče. Trebamo mi takijeh.

Rekavši to pokazivao je svoje bijele zube te je više vukao, nego li vodio Ivana do vatre, oko koje su sjedjeli muslimanski vojnici.

— Koga ti to vodiš? — pitao je stari vođa te čete. — Je li kakav uhoda? Da mu sudimo!

I sve oči ustrmiše se na Ivana. Svi pogledi gledali su oštro i živo u njegovo lice. Ali stražar, koji je doveo Ivana, reče:

— Nije. Kiridžija je. Poznam ga dobro. Vidio sam ga na sajmovima i na putovanjima. Kaurin je, ali je valjan momak. Jaši ko vila i na neosedlanu ko-

nju. Mi trebamo kiridžiju u našoj četi, pa sam mislio, da ću dobro uraditi, ako ga uhvatim i ovamo dovedem. Moći će nam poslužiti i kao glasnik. Ma velim ti, jaše amaha!

Stari, sijedi vođa s dugom bradom i brcima, koji su mu sezali do ramena, gledao je u Ivana, i Ivan mu se svidi, pa odvrati stražaru:

— Dobro si učinio! Naš zemljak i dobrotvor Mustafa-paša Novošeherljanin zapovjedio je oštro, da se spremimo. Ići ćemo pod Budim. Ti ćeš, momče, s nama. Naš svijetli sultan Murat digao je vojsku, da natrag osvoji Bagdad, i dok on to radi, naši dušmani ćesarovci provalili su u Ugarsku. Sad treba da ih mi proćeramo. U toj vojni ti ćeš biti kiridžija. Budeš li vjerno služio, dobro će ti biti, ne budeš li, nataknut ćemo te na kolac. A primiš li svijetlu vjeru Muhamedovu, možeš da postaneš i časnik i beg i paša i vezir u carstvu, — nasmiješi se dobroćudno starac.

Ivan ne reče ništa, a nije niti smio reći riječi. U sebi je mislio, kako li ga je Bog eto doveo amo i kako će u vojnu. Odveli ga, dali mu jesti i piti. A on čučnuo u neki kut, gdje su bili i ostali kiridžije i prosti vojnici sultanovi. Ispočetka je taj novi događaj uznemirio i prestrašio Ivana, ali onda se nekako predao svojoj sudbini i nijemo gledao u vatru, kao da ništa ne razumije. Ljudi oko njega pili su i jeli i zbijali neslane šale, ali on je samo zurio u vatru i dim, zurio i čekao razmišljajući, što to Bog s njime hoće, koju li mu je zadaću namijenio. Tek katkad odgovorio bi na dobačena mu pitanja, ali i to s malo nesuvislih i kratkih riječi.

— Zlovoljan je, što smo ga unovačili, — mislili su ljudi. — Taki su svi u prvo vrijeme. Već će se promijeniti i postati još najjogunastiji i najveseliji od svih nas.

Oni nastaviše piti i razgovarati, i tako je Ivan čuo, o čemu se radi. Iza Bajrampaše postao je bosanskim pašom Mustafa-paša, koji se rodio u Novom Šeheru, u maloj kasabici između Tešnja i Žepča. I već u prvo vrijeme svog ratovanja učinio je mnogo za Bosnu. On je popravio nastradale krajiške utvrde u Bihaću, Tršču, Cazinu, Bužimu, Stijeni, Kostajnici, Kraljevoj i Lici. Sagradio je lijepe džamije u Cerniku

i Herceg-Novome i podigao iz ruševina u krčkom sandžaku porušeni grad Vranju.

— A što ono, Spaho, — upita Jusuf, — taj bi paša htio da sve momke poženi, a sve mome pouda?

— Pa i jest tako. Neprestana čarkanja i ratovi smanjili su naš narod. Mnogi su ljudi pobjegli iz naših krajeva, i tako nam je Bosna opustjela. Ima kuća i kućišta, sela i zaselaka, što su posve bez ljudi. Zato je broj puka malen, i paša bi htio, da nam Bosna ponosna bude puna naraštaja.

— Pa što se domislio? — upita Jusuf, tobože kao da ne zna.

— Gdjegod čuje, da je koja siromašna cura ili udovica, da je neudata, odmah joj daje miraza, ako je siromašna i nađe joj muštericu (zaručnika), da se uda. Tako je uz veliki trošak tisuće i tisuće brakova sklopio, i Bosna se diže.

— Čudan je taj Mustafa-paša, ali dobar je junak i vojskovođa. I ne treba da se bojimo, dok nas on vodi. Letit će kapa bečkoga ćesara u Dunav. Nema toga, koji bi njega svladao.

— Da nije njega, odavna bi ban Zrinski bio osvojio naše krajeve, — doda neki stari Turčin. — Ja sam bio u boju s njim, s ono šest stotina Turaka, kad je Zrinski iz Petrinje poduzeo vojnu na Kostajnicu, da nas zastraši i da nas otkloni od haranja hrvatskih sela uz Kupu. Bili smo potučeni. Čujem, da je hrvatski sabor u Varaždinu zaključio, da se svaki naš dolazak u Krajinu objavi pucanjem iz topova, i da odmah mora ustati narod susjednih kotareva, te pohrliti proti nama. Ali sve te mjere ne će im koristiti, jer njihov je ćesar otvorio eto rat u Njemačkoj.

— Kako u Njemačkoj? — upita sjedobradi.

— Ta znaš, da se kauri glože među sobom radi svoje vjere. Ćesar se bori proti protestantima, koji ga hoće zbaciti. U taj rat upleo se i naš saveznik Gabor Betlen, erdeljski knez, koji još uvijek misli da natrag postane ugarski kralj. Kako je on naš saveznik, Mustafa-paša ide mu u pomoć. Uz Betlena pristaju ne samo protestanti, već i plemići madžarski katoličke vjere. On će s pomoću turskih i tatarskih četa osvojiti Beč i Zagreb.

— Ali zar nije istina, da se ban Juraj Zrinski zahvalio na banskoj časti? — upita opet sjedobradi.

— Istina je ! I sabor hrvatski već mu je zahvalio za dobru i vjernu upravu. Ali cesar je ipak sklonuo Zrinskoga, da i nadalje zadrži bansku službu i čast. Ujedno mu je dao i čast meštra-konjušnika.

— To je zlo, — promrmljaše Turci, koji su znali za ime Jurja Zrinovića.

— I nije zlo, — oglasi se sada neki mlađi Turčin, koji je dosele mirno slušao. — Doznao sam, da je velik rat u Njemačkoj uistinu buknuo. Cesar Ferdinand umolio je pomoć izvan Njemačke. Iz Češke mu je došao u pomoć bogati Albreht Valenštajn, koji je na svoj trošak oboružao 50 tisuća vojnika.

— Šta ti to nama pričaš, Huso ? Pa šta nas to zanima ? To je tamo negdje, gdje je već kraj svijeta.

— E, nije baš tako. I ban Juraj Zrinski...

— A to, to ti nama pričaj ! Tu se o našoj koži radi !

— Dabome. Dakle Juraj Zrinski sabrao je na svoj trošak konjaničku četu, s kojom je nakanio da se bori u Njemačkoj.

— Ej, dobro ti to nama javljaš ! — veselo će Turci.

— Pa i jest dobro. Naš krvni dušmanin otići će iz Hrvatske, i Alah zna, hoće li se kada vratiti.

— A tko će u to vrijeme u Hrvatskoj vladati ?

— Odmah ćete čuti. Ban Juraj Zrinski je prije svog odlaska još pozvao hrvatski sabor u Varaždin, koji je zaključio mnogo važnih stvari o novoj tvrđi u Petrinji, o tvrđi u Virju. Ban Juraj Zrinski i sabor predložili su kralju, neka grofu Sigismundu Erdedu povjeri upravu banske službe dotle, dok se ne vrati ban. Kralj je doista toga Erdeda učinio svojim savjetnikom i saboru je javio, da će Jurja Zrinskoga zamjenjivati taj Erdedi i protonotar Stjepan Patačić.

— To znači, — rastumači najstariji Turčin, — ako mi u Hrvatsku provalimo, ili u slučaju druge pogibli moraju Hrvati na poziv Sigmunda Erdeda dići pučki ustanak.

Noć je postajala sve dublja, pa Ivana, koja je dosada pozorno sve slušao, stade hvatati drijem. On je ipak još gledao k zvijezdama, koje su bile ove noći tako sjajne.

I Turci su zašutjeli. Sa svojim su lulama kraj vatre još čučali, ali više nijesu govorili, nego su zapali u sanjarenje i duboko razmišljanje. A onda nije dugo potrajalo, i svi se pokrili gunjevima i legli na počinak. Samo straže stajale su na svojim mjestima.

Vatre su polagano dogorjevale i mrtva tišina zavladala je svuda naokolo.

XIV.

Mjeseci su prohujali. Topot kopita Ivanovih konja čuo se na stepama madžarskim i oko Blatnog jezera. Turske čete, s kojima je išao Ivan, bile su ponosne i vrsne. Mnoga je čalma pala ispred Ivana sa mrtve glave u ratu poginuloga gospodara. Ivan je vidio mlazove krvi i njegovi su konji stupali po mlakama krvi, uklanjali se lješevima poginulih boraca i strvinama konja. U čitavoj Ugarskoj vrvjelo je kao u kakvoj košnici. Gomile očajnih, blijedih, gladnih, nemoćnih ljudi bježale su od granice, gdje su svaki dan bila kreševa. Livade su bile pregažene konjskim kopitima i polivene ljudskom krvlju. Još je lijepo bilo do Budima grada, ali kad je turska vojska pošla u krajeve, u kojima su se cesarevci borili s betlenovcima, s Turcima i Tatarima, onda je nastao za Ivana-Mandaljenu pravi pakao. Ne samo što je nastajala sve veća opasnost za život, ali i ratne nevolje sve su više tištile. Gruvanje topova čulo se dan i noć, a blijeda, izgladnela, ispaćena lica ratnika još su više blijedila u tim strašnim časovima.

Ivan se divio onome miru i ponosu, s kojim su umirali Turci uzdajući se, da će, poginu li u ratu za vjeru Muhamedovu, poći ravno u nebo. Upravo je potresno djelovala na Ivana smrt njegova druga Husejina. Nedaleko od njega pala je bomba i pogodila nevoljnog Husejina, ali ga nije smjesta usmrtila. Teško ranjen i umirući slabim je i sumornim glasom govorio :

»Ešhedu en la illahe illelah, ve ešhedu enne Muhamedden abduhu ve resuluhu.« (»Svjedočim, da je samo jedan Bog, i svjedočim, da je Muhamed njegov rob i poslanik.«)

Mladome muslimanu, koji je tako snažno na času smrti posvjedočio vjeru svojih otaca, Ivan je zaklopio oči i kroz suze zavapio :

— Bože, pomozi ovome jadniku !

Ivan mu je još prije, nego što je Husejin ispustio dušu, uljem zalio rane i dao iz svoje čuture nekoliko kapi vina u usta. Zahvalnim očima gledao je Husejin u mladoga kiridžiju i stisnuo mu ruku. Tu se nije vidjela mržnja Turčina na kaurina, ni kaurinova na Turčina. Veličanstvo smrti spojila ih je u neku neopisivu ljubav boli.

Od toga dana Ivan je još življe prionuo, da dvori bolesnike i ranjenike. Nije pitao, da li je ranjenik kršćanin ili Turčin. S istom ljubavi njegovao je i Turke i kršćane.

Ivan je išao sa svojim konjima iza redova vojnika. Uz njega su išli njegovi drugovi ratni kiridžije. Ali sve to nije bilo daleko od bojnih redova. Svaki čas je pred njih pala koja kumbara (bomba) i prorijedila njihove redove. Među kiridžijama bilo je i katolika i pravoslavnih i muslimana, Hrvata, Srba, Arnauta, Grka i Vlaha.

Strašan požar rata palio je sela i gradove, rušio kule i tvrđave. Trublje su trubile, rogovi orili, bubnjevi bubnjali, topovi tutnjili. Ljudi su tulili, urlali, cvilili, stenjali, plakali, rikali, bijesnili i klonuli. Ivan-Mandaljena čekala je nejedamput smrt, a čekala je mirno i predano.

Jednoga dana na znak trubalja desilo se strašno kreševo i strašan pokolj između Turaka i ćesarove vojske. Dogodilo se to u tren oka. Bilo je tako mirno, kao da se nalaze u kojem bosanskom selu. Vojnici Turci i kiridžije drijemali su iza ručka. Sunce je s neba žarilo i nijedan se oblak nije pojavio na nebu. Bilo je to u blizini neke velike šume, koja se protezala daleko na sjever i koja je bila na kraju golemoga polja. Ivan-Mandaljena privezala je svoje konje što o kola, a što o stabla golemih hrastova i dala im sijena i zobi. Sama je uzašla na kola i legla za čas na slamu. I htjela je da usne. Sama nije znala, da li je spavala ili nije, kad je najednom probudi užasan urlik turski. I kad je otvorila oči, imala je što da vidi. Neprijateljska četa navalila na logor i počela s krvavom sječom. Turci još u polusnu nijesu se isprvice, onako zatečeni mogli pravo da bore, ali ubrzo su se snašli i kako su bili u premoći s velikim brojem ljudi, ipak su doskora protjerali svoje neprijatelje. Ali to nije bilo tako lako. Bilo je krvavih glava i teških i lakih ranjenika na obje strane.

Kad su napokon napadači pobjegli, tako da su ostali u logoru sami Turci i njihovi ljudi, onda je Ivan-Mandaljena počela svoj pomoćnički posao, te je obilazila od jednoga do drugoga ranjenika, da im pomogne, da im vida rane, da ih tetoši i miluje i da svakom pomogne bilo lijekom, bilo kojom utješljivom riječi. Turci su se divili tome mladiću, koji je tako požrtvovno dvorio bolesnike.

Danas je imala što da vidi. Ovo malo časova borbe učinilo je više jada i nevolje, nego što je mogla zamisliti. Tamo je ležala glava u mlaci krvi otkinuta od trupla, ondje je ležao mrtav konj. Tamo je vidjela razmrskanu lubanju tako, da su kroz razbite kosti curili možđani. Ondje je ležao mrtav Turčin otvorenih ustiju, a oči su mu stakleno gledale u svijet. Ona je obilazila kao Kosovka djevojka logor i nosila vrč s vodom, da okrijepi nevoljne ranjenike. I mnogoga je našla od turske vojske, kojega je još prije dva sata vidjela zdrava i vesela. Još joj se vedrim licem smiješio i bio tako veseo, kao da će još stotinu godina živjeti. A eto sad ga je našla mrtva! I to joj je uzbudilo mladu dušu. Ona je strepila nad pobjedom turskom. Oh, da se može boriti protiv Turaka! Kako bi veselo vitlala sabljom i svojega konja zatjerala među Turke! Njezinu bi konju iz nozdrva sipala živa vatra. Jao onome, na koga bi navalila!

Tako iduči poljem došla je do potkraj šume i opazila mladoga junaka s omašnim brcima u divnom hrvatskom velikaškom odijelu. Taj je mladić imao u ruci krvavu sablju, s kojom je zacijelo mnogoga usmrtio i ranio. Sada je njegova ruka klonula. Njegove su oči potamnile. Njegovi su obrazi bili bijeli kao snijeg od tolike izgubljene krvi.

Na čelu bila mu je rana, iz koje je curkom curila krv, te je poprskala njegovo svileno odijelo. Kalpak mladoga junaka ležao je na travi nedaleko od tijela.

Ivan-Mandaljena odmah je znala, da je taj mladi čovjek visokoga plemićkoga roda hrvatskoga.

— Bože moj, je li još živ, ili mu je već duša ostavila tijelo? — pitala je sama sebe, te nije počasila ni časa, već je brzo pohrlila do mladića. Prvo je bilo, da mu je otvorila odijelo na prsima i stala slušati,

da li još diše i da li mu srce još bije. Dosta je dugo tako slušala, kada se njezino lice razvedri.

— Baš sam još u pravi čas stigla, — reče sama sebi. — Još živi!

I u taj joj tren padne na pamet, kako je došao taj vitez u ropstvo. Bijesne konje nagnali su hrvatski vitezovi baš do kiridžijskih kolâ i tu je nastala najstrašnija borba. Vitezovi su i vojnici hrvatski imali sjajno odijelo. Modre ili škure dolame i crvene kabanice bile su urešene srebrnim pucetima ili zlatnim tokama. Crvene hlače bile su opšivene srebrnim ili crnim gajtanom. Opasan je bio svaki kožnatim ćemerom, napunjenim srebrom i zlatom. Svaki je vojnik imao pušku karabinku, dva samokresa i sablju ili handžar. Oružje je bilo srebrom okovano. Tako i uzde i sedlo na konju. U tom strašnom pokolju ona je još imala vremena, da sve to lijepo vidi. Hrvati su palili iz samokresa i karabinki i borili se bijesno. Neopisiva je bila buka i pucnjava. Konji se propinjali. Goveda stala bježati. Strah, lomljava, vika, urlik, plač, jauk i stenjanje. Metež, razor! Tu se klalo i davilo. Vojnici i turski i hrvatski padali kao snopovi.

Mladi junak hrvatski sjekao je sabljom. Njegova viteška pojava silno se isticala nad drugima. Mili Bože! Ivan-Mandaljena je vidjela, kako mu oči plamte u bojovnom bijesu i kako se ispod njegova mača ruše turske glave. Ju, kaki je junak, da mu ravna nema! Njegovi pratioci u onom metežu nijesu mogli dosta brzo da ga slijede, tako je dobrano otskočio od svojih i zašao u rulju svojih neprijatelja. Ta odvažnost i prevelika smionost ljuto mu se osvetila. Konj mu je gazio u krvi. Kad li najednom vrisnu Ivan-Mandaljena: konj se junačkoga viteza srušio u travu. U isti čas opazila je, kako se i on ruši krvave glave. Krv mu je tekla niz obraze.

A sad je eto dolazio k svijesti. Oh, da se nije probudio! Još čas prije bio je velikaš roda hrvatskoga, koji je sjajem i bogatstvom natkriljivao mnoge, a danas je eto nevoljni sužanj. A da je ranjenik bogatoga roda, to je Ivan-Mandaljena sudila po tome, što mu je viteško odijelo bilo sjajno i što mu je držak od sablje bio optočen sjajnim draguljima. Sad je nevoljni sužanj, i prodat će ga ili će tražiti za nj golemu otkupninu. Pa ako ga radi toga ufanja u otkupninu ne stave u tamnicu, gdje će ga jesti memla od kamena, i ako ga ne stave na muke svakojake, on će gubiti mlade svoje dane u tuđini bez ikoga svoga i čeznuti za lijepom svojom domovinom.

Sve te misli okupiše Ivana-Mandaljenu, dok je klečala ispred ranjenika i povijala mu rane. Sad još i nije pravo znala, hoće li preboljeti svoje rane. Koliko je ona imala iskustva, a stekla ga je dosta u ovome ratu, vidjela je, da rane mladoga viteza nijesu odviše teške i da je njegova nesvjestica posljedica više od pada s konja, nego od rane. Tijelo mu nije bilo jako ozlijeđeno.

Kad je ranjenik napokon otvorio oči, prve su mu riječi bile:

— Isuse, Marijo! Gdje sam? — te pogleda Ivana-Mandaljenu velikim, lijepim svojim očima s izrazom najveće tuge i boli, da joj je srce protrnulo.

Ona se nije usudila da mu rekne istinu. Nagnula je samo vrč prema njegovim usnama i pomogla mu, da pije. Njega je mučila silna žeđa, i on iskapi dobar dio vrča. Onda smršti obrve i izlane kroz zube:

— Jao meni, dakle u turskom ropstvu?!

Ivan-Mandaljena ne reče ni riječi. Znala je, da ne može ničim u taj čas ublažiti bol zarobljenikovu. A taj je poslije nekoliko tjeskobnih časova kušao, da se rukom pridigne i podboči glavu.

— Jao meni, majko moja, da me nijesi rodila!

Ali onda kao da se stao stiditi tih riječi, jer junaku ne dolikuje, da jauče, stisne usta i ne reče više dugo niti riječi.

Uz pomoć svojih drugova smjestila ga Ivan-Mandaljena u svoja kola i priredila mu, što je samo mogla ljepši ležaj u tim kolima. Turci su se vrzli oko njezinih kola i gledali svoj plijen.

— Taj kaurin mora da je bogat ko paša, — rekoše.

— Aferim, Ivane, zlatom će on nagraditi tvoje liječenje!

— Dobit će naš paša zlata i srebra za njegov život.

— Misliš, da ga ne će na kolac? — nasmiješi se lukavo Arnautin, koji je to čuo.

— Nije paša lud, kad može da po njemu zasluži masne pare.

— I zaslužit će. Ta to je rođak bana Jure Zrinovića. On je njegov miljenik, i ban će dati uistinu masne pare, da otkupi njegovu glavu.

— Poznaš li ga? — pitali su Turci Arnauta.

— Bre, kako ga ne bih poznao? Kad sam bio u kreševu u Bosni, vidio sam ga, kako jaše uz bok Jurja Zrinskoga, i saznao sam, da mu je ime Vuk.

— Ja, onda je to dobra lovina!

— Bezbeli!

Ivan-Mandaljena imala je mnogo posla, dok je ranjenika oprala i očistila od krvi. Vuk se dakle zove, — maštala je ona, — a nema ništa vučjega na sebi. Oči su mu tako mile i blage, kao da je janje. Da ga nije vidjela, kako se junački, hrabro bori u kreševu, mislila bi, da je sanjalo i da voli gusle javorove od mača. Njegovi veliki brci, koje je oprala od krvi, nešto su od blagosti lica oduzeli i podavali mu nešto junačniji izgled, ali glavni dojam njezin bio je, da je to čovjek dobra srca i plemenite duše. Nikad još nije vidjela Hrvata kršćanina od tako velikoga i otmenoga roda, i zato je s nekim čuvstvom počitanja gledala u nj. Pa kad je Vuk opet otvorio svoje lijepe, žive, sad već ne tako tužne oči i zapiljio u njezine, ona je ne znajući niti sama zašto zadrhtala.

— Hvala ti, — šaptao je Vuk, — moj spasitelju! Al ja još ne znam ni ime tvoje, koji si me spasio od smrti, ime, koje više ne ću zaboraviti do svoje smrti. Kako se zoveš, mili moj? — pitao je Vuk.

I prvi put u ovo čitavo doba bilo je Ivanu-Mandaljeni nevoljko pri duši, da mora varati toga plemenitoga čovjeka. Najvolila bi, da mu se mogla otkriti i da mu je mogla kazati svoje pravo ime — Mandaljena. Stidila se nekako, da vara ovoga viteza, koji joj je zahvaljivao tako toplo i milo, kao da mu je ravna po rodu i plemenu. Njoj, jadnome kiridžiji, stisnuo je ruku i rekao: »Mili moj!« A trebao je reći: »Mila moja!« Ipak su se samo jedan čas borila u njoj čuvstva, ne bi li mu rekla istinu, a onda je prevlada lukavost i opreznost, te odgovori nekako drhtavim glasom:

— Gospodaru, ja se zovem Ivan.

— Ti si dakle kršćanin?

— Jesam, gospodaru.

— Vojnik u turskoj vojsci?

— Kiridžija.

— A ti voziš kola i otpremaš terete?

— Ja.

— U tebe su dobri konji?

— Pa i jesu, gospodaru.

A onda je zamuknuo, ali Ivan-Mandaljena osjećala je dobro, da nešto snuje.

Onaj su dan bili Vuka odveli, jer je bio prizdravio, do poglavice.

Taj ga je dosta lijepo primio, jer je bio upućen, tko je Vuk i šta je.

— Jesi li ti Vuk, rođak Jure Zrinovića?

A Vuk nije smio lagati, jer su ga prepoznali.

— Jesam.

— Trebalo bi, da učinim s tobom kao s onima, — i Turčin pokaza rukom na red zarobljenika, koje su šćepali Turci i okivali ih ogromnim gvozdenim okruglim halkama oko grla.

Vuku se smrklo pred očima.

— Dakle ćeš me okovati u teške lisičine i odagnati u ropstvo i progonstvo?...

— Neka znaš. Tvoja glava je u mojoj ruci. Ali pustit ću te slobodna, tek ti piši svojima, da te otkupe.

— Nemam ja velikog imetka, — branio se Vuk.

Ali Turčin se nije dao smesti.

— Nemaš li ti, ima ban Jure.

I tako je Vuk, kome su dašto uzeli opremu i skupocjeno oružje, mogao da se dosta slobodno kreće u turskom logoru. Rekoše mu jedino, da će ga, pokuša li pobjeći, nataknuti na kolac. Što je to značilo, Vuk je mogao svaki dan na svoje oči gledati, jer su Turci svaki dan ubogu raju nabijali na kolac. Gledati muke tako na kolac pribijenog bila je grozota, što se više sati taki nevoljnik mučio prije, nego što je umro. Pa ipak baš ta prijetnja, da će ga nataknuti na kolac, ako se usudi misliti na bijeg, baš ta prijetnja izazvala je u Vuku otpor i prkosnu želju, da se što prije izbavi iz sužanjstva bijegom. Ali o tome nije govorio niti Ivanu, koji ga je tako nježno dvorio.

Vuku je sve više omilio taj momak Ivan. Bio je poslušan i pazio mu je na mig oka, kao da mu je pravi sluga. U njegovim je očima čitao tako nešto lijepo i milo. Te oči govorile su o nekoj neopisivoj samilosti,

da je Vuk Ivana više puta potreptao po ramenima i rekao :

— Da si barem roda viteškoga, bio bi mi najbolji drug i pobratim. Vodio bih te kao rođenoga brata po dvorovima. Lov bi zajedno lovili i sestrom rođenom bih te oženio.

Onda bi znao Ivana pograbiti za bradu i udijeliti mu po obrazima nježni udarac od milošte :

— Ali i tako si ti meni, Ivane, mio i drag. Ako mi se posreći, da se još kada vratim u dom svojih otaca, potražit ću te, i ti ćeš biti glavni moj dvorjanik. Spavat ćeš u odaji do mene i po danu i po noći moći ćeš da do mene dođeš. Bit će ti lijepo i imat ćeš svega dosta.

A Ivan-Mandaljena začuđeno je gledala Vuka, kako on to govori o sretnim danima, koji će doći, a kad tamo još je u bijednom sužanjstvu. Tmaste oblačine vile se nad njegovim nebom i mač je na niti visio nad njegovom glavom, ako mu njegovi ne šalju otkupninu.

I dan je prolazio za danom, ali od doma nije bilo niti glasa niti traga.

— Zar su svi zaboravili nam ene ? — pitao se Vuk.

— Zar su mu svi poumrli ? — pitala se Ivan-Mandaljena.

U tim bi časovima on sjedio na obali velike rijeke snuždeno i gotovo očajao. Ona je to vidjela. Ona je znala, kakve ga misli more, i pričala mu stare djedovske priče i kušala da pjesmom smiri njegovu dušu. I onda su do njih dolazili i Turci i kršćani i slušali su pozorno te pjesme. Ivan je tako dolazio na glas kao valjan pjevač, kako je već otprije bio na glasu kao valjan momak — kiridžija.

— Ivane, — rekao je jednom Vuk, — ti si tako uman i razborit momak, da bi šteta bilo, da ostaneš kiridžija. Ali kad ja jednoć dođem u domaju, dat ću te na svoj trošak u škole, visoke škole, i bit ćeš gospodin, advokat, liječnik, biskup, ako te bude volja. Ti si tako lijep, tako lijep kao djevojka...

A njoj zatreptalo srce u grudima. Ona je pocrvenila, majko moja, i ustrašila se.

— Nije li on što sumnjao i naslutio ? Oslobodi Bože ! — pitala se u sebi.

Ali Vuk je već mislio na drugo. Opet mu je duboka bol tištila srce. Ako i nije ništa govorio, ona je znala, što to znači. Znala je, da on ne može već dočekati svoje slobode.

O njegovoj otkupnini nije se čulo ništa. I sam poglavica turskog logora, kojemu se morao svaki dan pokazivati, reče jednoga dana :

— Ne možeš kazati, da nisam s tobom dobro postupao. Ali sve ima svoj kraj. Moja ustrpljivost ide kraju. Piši ponovno svojima, da te otkupe, jer ne valja taj posao. Nijesam ja vaša kaurska luda i benetina.

Vuk je dobro razumio te riječi. One su mu se duboko zasjekle u pamet. On je znao, da će mu oduzeti milost, da se slobodno kreće u logoru, i da će mu smanjiti hranu i da će s njim postupati ko s manje odličnim zarobljenicima. Napokon će ga kao pravoga roba okovati u lance i prodati u Aziju.

Od toga je dana bio još sumorniji. Ivan-Mandaljena saznala je, o čemu se radi. I sama se skunjila i sada više nije pjevala pjesme, da ga utješi. I ona je smišljala i pazila na svaki pokret njezine čete.

Jednoga dana, kad je opet sjedio Vuk na obali rijeke, uvjerila se najprije, da ih nitko ne sluša, a onda se posve priključila Vuku, pa će tiho :

— Gospodaru ! Tvoji su dani odbrojeni. Čula sam jasno zapovijed : ako za dva dana ne dođe tvoja otkupnina, okovat će te i poslati u robiju.

— Znam, — odvrati tužno Vuk.

— Ali to ne smije biti ! — reče Ivan. — Dogodi li se to, teško da ćeš ikad ugledati svoga doma, mile majke svoje. Izginut ćeš u dalekim pustarama Azije u ropstvu i nestati iza velikih muka s ovoga svijeta.

— Što ću ! — odvrati muklo Vuk.

— Žao mi te !

— Oh, da me nijesi spasao onda od smrti ! Bio bih barem umro od junačke smrti na polju slave. A tako me čeka bič nadzornika roblja i kukavna strašna smrt zadnjega roba ! Pa da je smrt, neka bi i bila ! Ali možda ću godine i godine živjeti i umirati.

— Žao mi te !

— Znam, ali što mi to pomaže ?

I sada uperi Ivan-Mandaljena svoje žive oči u njega i reče :

— Oh, pomaže, pomaže.

Ali Vuk je prignuo glavu k zemlji i šutio, kao da nije razumio njezinih riječi. Kao da je zapao u neku nesvjesticu.

Ona taknu vlasi Vukove i reče:

— Osvijesti se, gospodaru! — i tako, da je jedva čuo, šapnu mu u uho: — Gospodaru, da bježimo!

— Da bježimo? — ponovi on besvijesno, kao da ne vjeruje sam sebi, da je čuo te riječi.

Odsad nijesu časa časili. Ivan-Mandaljena spremila je sve za bijeg, što je bilo nužno. Ona je računala, da će doskora ući njezina četa u ogromnu šumu, i po iskustvu je znala, da se u takvoj šumi najlaglje izgubiti ispred očiju straža, i mnogi je put iz njezine čete na lak način pobjegao koji Bošnjak. Krajevi su joj ovi doduše bili dosta nepoznati, ali možda ih je Vuk bolje poznavao, Ona je tek znala, da u ovim krajevima sve do Beča ima sela i selišta, gdje stanuju Hrvati seljaci, koji su se pred turskim navalama iselili iz Hrvatske.

Ona je dakle načinila svoj plan i rekla ga Vuku. Kad pane mrak, ona će se na svojim klonjima izgubiti a onda požuriti, da što prije prijeđu preko granice. To je međutim bilo laglje smišljeno, ali nije se tako lako izvršilo. Prvi dio plana nekako je sretno prošao. Ona je neposredne stražare oko sebe napila i onesvijestila umiješavši im u vino neke trave, koje je već u Bosni naučila poznavati. Ta ih je trava omamila. Pa kad je ona u šumu polagano odvukla na određeno mjesto dva konja, nije toga nitko primijetio. Uto se već i Vuk preobrazio. On je svukao nekoga Turčina, što je bio uspavan, i onda je obukao njegovo odijelo, da je izgledao kao pravi, rođeni Turčin.

Kad se dakle Ivan-Mandaljena vratila, uzeli su još i svaki sa sobom nešto zaire, pušaka i kubura, te su se tako oboružani odšuljali u šumu, a da ih i opet nije nitko opazio. A onda posjedoše na svoje konje i usprkos zapreka potjeraše konje kroz tu šumu.

— Bog nas je dosele čuvao, — prozbori Vuk.

— Čuvat će nas i dalje, — odvrati Ivan-Mandaljena.

Iznad njih kočila se debela stabla i putovi su bili uski i istrošeni. Ipak su jurili naprijed. Uto ih pozdraviše prvi udarci grmljavine.

— Je li to od topova? — pitao je Vuk.

— Ne, nažalost ovo je prava grmljavina.

— Dakle nas čeka nevrijeme!

I dok je to izrekao, već su se stale javljati krupne kaplje kiše, pa kad još nastade mrkla noć, nisu u toj tmini mogli razabirati ništa. Nad njihovim su se glavama križale munje, koje bi od časa na čas otkrile njihova blijeda lica.

— Što sada? — upita Vuk.

— Moramo čekati. Ne možemo nikud, dok ta oluja ne prođe.

I oni ostadoše ko ukopani.

— Ako ovu noć sretno prođemo, upalit ću svijeću, debelu ko moje tijelo, na oltaru Majke Božje Trsatske, — križao se pobožno Vuk.

— Neka nam bude Bog u pomoći i njegova sveta Mati! — molila je Ivan-Mandaljena.

Njih je više strašilo, što su tako mirno morali stajati, umjesto da bježe. Tješilo ih je jedino, da se ni Turci ne mogu micati u toj strašnoj buri.

Vihor je hučio, bura je trgala granje nad njihovim glavama i trgala hrastove s korenjem. Grozno je zavijao vjetar, kao da se vještice gone. Sad bi pištao i vrištao, sada lajao i bučio, kao da su iz pakla pobjegli svi vragovi i kao da je došao sudnji dan. Onda je strašno zatutnjio grom. Zemlja se sva potresla i konji su se digli na stražnje noge od straha. To je nedaleko u neko stablo udario grom. I mislili su, da je sve izgubljeno.

Ali i to je prošlo. Trajalo je puna dva sata. Onda se vrijeme stalo stišavati, pojavio se mjesec, koji je blagim svojim tracima malo pomalo obasjao čitav kraj tako, kao da nije prije ništa ni bilo. Samo šumor planinskih bujica, koje su nosile granje i kamenje, čuo se neugodno u toj noći, u kojoj je djevojka jahala uz odličnoga hrvatskoga viteza u strahu, da ne padne opet u turske ruke.

I kad se Ivan-Mandaljena toga spomenula, uhvati je groza. I na svoje čudo opazila je, da se ništa, posve ništa ne boji za sebe, već samo za njega, samo za Vuka. I sama nije znala, da li je već dosegla takvo savršenstvo u kreposti, da joj je život bližnjega bio draži od vlastitoga, i da li je u tome naličila Kristu Gospodinu, koji nas je ljubio do smrti na križu dajući život svoj

i dragocjenu krv svoju. Ili se u to srce uvuklo nešto posve drugo, na što nije mogla niti da pomisli ? I njezino se lice obasu crvenilom stida, i ona stade rastreseno tepati neku molitvu...

XV.

Strahovita brzina, kojom su bjegunci letjeli prama granici, sve ih je više udaljivala od turskoga logora, iz kojega su pobjegli. Što su dalje letjeli na svojim konjima, osjećali su se sve sigurnijima. Sigurni su bili, da su Turci tek kasno zapazili njihov bijeg.

Kad su došli na prostranu cestu, konjima je bilo laglje trčati. Cesta je išla neprestano kroz šumu, ali ta je na nekim mjestima ipak bila razrjeđena te su se vidjele daleke planine, u kojima je prepoznao Vuk, da su to gore, kojima treba da se upute, ako hoće da dođu u ćesarevu vojsku. Koji čas bi stali s konjima, da čuju, ne slijedi li ih tko, a onda bi opet pojurili dalje podbodavši konje ostrugama. Uznojeni su konji već bili umorni, već su jurili šest sati. Onda su se približili nekome selu. Ispred sela opazili su dva ili tri turska vojnika. To ih je smelo. Okrenuti više nisu mogli.

— Trista mu gromova, što ćemo sada? — reče Vuk.

Ivan-Mandaljena je malo šutjela, a onda reče :

— Jaši samo naprijed ! Ali pripravi kubure !

I ona pojaha sama naprijed. Oboje je bilo spremno, da se bore na život ili smrt. I kad su već bili posve blizu straže, viknula je Ivan-Mandaljena gromkim glasom, što je samo mogla, naperivši kuburu u jednog stražara :

— Pusti sultanova glasnika ili ću ti zrno u glavu !

A i Vuk je ponavljao iste riječi.

Stražari su zabezeknuti pustili jahače, da projure mimo njih.

Riječi o sultanovu glasniku tako su im unijele strah u kosti, da se nijesu mogli niti maknuti sa svog mjesta. Kad je malo zatim doletilo debelo Ture, valjda njihov vođa, iz jedne krčmetine, gdje je pio rujno vino, već su bjegunci bili za puškomet daleko.

Debeljak se okosne na stražu i grakne :

— Što ste ih pustili?

— Sultanovi su glasnici. Kako da ih zadržimo?

— Glupani ! Jeste li ih pitali za lozinku?

— Nismo.

— O, da vas šejtan ubije ! — krikne debeli musliman i ne časeći časa ispali svoju kuburu za bjeguncima. Bilo je prekasno. Bjegunci su već bili dosegli selo i projurili.

To je bila jedina zapreka na čitavom putu do granice. Nedaleko granice šapne Ivan knezu :

— Sam Bog nas čuva.

— Ali još nismo prošli granicu. Tko zna, šta nas još čeka !

Ipak se nije dogodilo ništa, što bi sprečavalo bjegunce. Kad su već bili posve blizu granice, koju je Vuk dobro poznavao, kao i malenu seosku kućicu, koja se ondje dizala, svratili su se posve mirno u nju. Vuk je znao, da ondje stanuju dobri njegovi zemljaci Hrvati, koji će ih lijepo dočekati. Tako je i bilo. Seljak Hrvat dočekao ih je na vratima, i kad su mu se odali, da su i oni Hrvati i da bi željeli prijeko, seljak ih je mirno promatrao, kao da želi proučiti njihovu dušu i vidjeti tajne njihovih srdaca.

— U turskom ste odijelu, i ne znam, da li bih vam vjerovao, — reče. — Ne znam, niste li uhode.

— Ne boj se ! Mi smo kršćani, — odgovori Ivan-Mandaljena te se pobožno prekrsti.

— Ni to mi nije dosta. Vi ste uistinu kršćani, ali ne znam, niste li saveznici turski, protestanti. Niste li uhode, koji želite u ćesarovu vojsku, da špijunirate?

— Ne boj se ni toga ! Mi smo ubogi bjegunci iz turskog tabora i u opasnosti smo, da nas Turci opet ne uhvate i ne nabiju na kolac. Mi nismo protestanti već katolici i imamo glavara svoje vjere u Rimu : papu. Ako si i ti katolik, kako se nadamo, da jesi, a ti nam onda u ime Božje pomozi i protiv Turaka i protiv protestanata, jer nama od jednih i drugih prijeti velika opasnost !

Seljak ih sada tek pozdravi u lijepo ime Božje, i oni skočiše sa svojih usopljenih i izmučenih konja, kojima se cijedila iz gubice pjena, a znoj na nozdrvama postajao je crven. Seljak povede konje malo po dvorištu amo tamo, a onda ih odvede u staju. Zatim se vrati bjeguncima i reče im, neka se umire, jer da su od tog časa njegovi mili gosti. Onda zovne

svoju ženu i doskora su sva trojica sjedjela kod stola, na kojem se našla zdjela sira i vrč vina.

Bjegunci su jedva dočekali jela i pila i da malo počinu. Ipak nisu niti časa zaboravili, da još nijesu preko granice.

— Mi ne možemo ovdje da ostanemo. Samo toliko, da založimo, a onda moramo odmah dalje. Konji su nam izmoreni, ali tu nema pomoći. Padnemo li u ruke Turaka, zlo je, padnemo li u ruke protestanata, još gore, — reče Vuk.

— Imate pravo gospodine, — reče seljak. — Vi ste sigurno čuli tužnu povijest, koja se je dogodila u nedavno doba.

— Koju?

— Onu o mučeniku Marku Križevčaninu.

— Kako ne? Ja sam ga i poznavao, — reče Vuk. — Bio je veliki svetac i ugodnik Božji. Ta vidio sam ga često, dok je još služio u Hrvatskoj. Radi njegova svetog života pozvao ga je nadbiskup ostrogonski Petar Pazman u Trnavu. Učinio ga kanonikom i profesorom. Poslije je postao ravnatelj zavoda i arhiđakon u Komoranu. Godine 1626. poslan je u Czeplak, da uredi opatiju nedaleko od Košica, gdje je onda bilo leglo ugarskih prevratnika i kalvinovaca. Kad je Betlen prodro u Ugarsku, ode Marko u Košice k isusovcima Melkioru Grodeckomu i Stjepanu Pongraczu, duhovnim pastirima. Betlenov vojvoda Đuro Rakoczy zauzeo je tada izdajom Košice i dade tu trojicu svećenika u tamnicu. Tri dana ostadoše bez jela i pila. Uzalud je Rakoczy kušao, da ti sveti ljudi prevjere vjeru našu i da pređu u kalvine. Kao brodari u bijesnim valovima morskim oni su ustrajali u vjeri svojih otaca. Niti ruglo, niti obećanje, niti prijetnja nijesu ih mogle smesti. Kalvinovci su navalili na Marka. Svukli ga. Osakatili ga. Trgali mu meso s kostiju. Palili su ga sa zubljama.

— Strašno! — zavapi Ivan-Mandaljena, kojoj se lice užasnulo na te riječi. — Ta te su krvoločne zvijeri bile gore od Turaka!

— I jesu. Ali Marko i drugovi izdržali su sve muke, podnijeli sve boli i nisu htjeli da se odreknu onoga, što im je bilo najmilije, a to je katolička vjera.

— Mučenici Božji! — zavapi Ivan-Mandaljena. — I ubili ih?

— Da! Ubili ih. Izmrcvarene, iznakažene napokon su ubili. Odsjekli im glave. Kažu, da su se na njihov zagovor dogodila mnoga čudesa i da će biti danas sutra proglašeni svecima.

— Koji će biti stavljeni na čast Božjih žrtvenika. Oh, kako bi to divno bilo, da jedan naš svetac i mučenik bude proglašen svetim, a ime da mu se pronese svijetom! A s tim i naše hrvatsko ime. Oh, dao bih svoj život za to! — doda Ivan-Mandaljena. Ali te joj riječi prekine jeka daleke pucnjave.

— Bože, — skoči seljak, — negdje se opet biju!

Vuk je slušao časak, a onda usklikne:

— To mora da je dosta daleko. Takvih okršaja ima svaki dan. Svakako je pametnije, da odmah odjašemo dalje, jer bi nevolja mogla stići ne samo nas, već i tebe radi nas.

— O Bože moj, Bože moj, što smo doživjeli! — zalama rukamo seljakova žena.

— O Bože! — zavapi i seljak. — Tu ne pomaže ništa, i mi moramo ostaviti svoju kuću i kućište. Ako Turci dođu, popalit će nam sve. Povest će nas u ropstvo. O Bože! Što smo doživjeli!

I za čas se užurbala čitava kuća. Po cesti prema njima već su trčali ljudi i vozio se red kola, ispunjenih bjeguncima. Ljudi su ustrašeni, oružani vilama, kolcima, sjekirama i puškama, stupali brzim koracima. U gomilama tjerali su i blago i goveda i ovce. Sve se to valjalo prama domu seljakovu, koji je već i sam sa svojim ljudima na brzu ruku pribrao sve važnije stvari i sve, što se dalo ponijeti ispred neprijatelja.

Dolazili već prvi ljudi bjegunci do njih i klicali im:

— Ljudi kršteni, bježite! Turci i protestanti složili se te robe i pale sve, što je katoličko. Sela i gradovi gore, a zlotvori ruše, pale, obaraju domove naše, otimaju, pljačkaju i lijevaju krv. Krv se puši i vapi k nebu pod oblake. Ljudi kršteni, bježite!

I za njima dolazili drugi i opet dovikivali iste riječi i vikali zahroptani, ustrašeni, iznemogli:

— Bježite, ako vam je mila na ramenu glava!

A kad su vidjeli Vuka i Ivana-Mandaljenu u turskom odijelu, htjedoše neki da navale na njih.

— Ubijte ove pogane, ove nekrste! Oko za oko, zub za zub! Niti njihovi nas ne štede. Ne štedite niti

vi njih ! Ubijte ih, derite im kožu s tijela ! Rastrgajte ih, ove pse !

I već se digoše toljage i već se digoše sjekire i već htjedoše ljudi da navale na Vuka i Ivana-Mandaljenu. Uzalud je Vuk držao ruke uvis i molio :

— Ljudi Božji, ne kaljajte ruke svoje ! Mi smo kršćani katolici kao i vi.

Bio je upravo očajan čas. Uto stupi Ivan-Mandaljena naprijed i klikne jakim glasom :

— U ime svete Trojice i Blažene Djevice Marije, koju častimo, braćo, čujte moj glas ! Evo tu sam, ubijte me, ako nijesam kršćansko čeljade i ako nemam papu za svoga glavara ! I mi smo bjegunci kao i vi. Pobjegli smo iz turskoga logora i u ova smo se odijela odjenuli, da laglje bježimo. Ovo je ovdje Hrvat, velikaš. Jedva smo se od poganih dušmana spasili, a sad bi vi, braćo naša, da nas ubijete. Krv naša na vas i djecu vašu, ako ne govorim istinu !

Te je riječi govorila Ivan-Mandaljena odrješito, jasno i glasno. U to se još umiješao seljak, kojemu su bili gosti, te viknu :

— Hajte, ljudi, s mirom ! Zar me ne poznate? Zar mi ne vjerujete? Ovo su uistinu bjegunci, i pustite ih u miru. Oni su moji gosti, i ako ubijete njih, ubijte i mene s mojim rodom !

Na te riječi spustile se ruke onih, koji su navaljivali. Opasnost, koja je bila vrlo velika i koja je tako nenadano zaprijetila Vuku i Ivanu-Mandaljeni, prestala je, ali podsjetila je Ivana, da bi dobro bilo, da ne ostanu u ovom opasnom odijelu. Obratiše se dakle dobrom seljaku, i on im je brzo našao i dao, što su trebali, pa su za malo časova i Vuk i Ivan osvanuli u hrvatskim seljačkim odijelima. Domala izvedoše i konje, koji su se nešto otpočinuli, i umiješaju se u povorku bjegunaca, koja je postajala sve većom.

Čitava je ta povorka išla prema ćesarovoj granici. Ljudi, koji su dobro znali pravac, pokazali su puteve, i nije prošlo ni tri sata, kad su zapazili prve straže.

I Vuk i Ivan-Mandaljena izjašili su prvi do te straže i gle, stražar prepozna odmah na prvi mah Vuka.

— Gospodine ! — usklikne. — Kako sam sretan, da te moje oči vide ! Mislili smo, da si davno mrtav.

I nije trebalo mnogo vremena, te je gomila ljudi, što su s Vukom bježali od Turaka, prešla u prijateljske redove. Već je postala noć, kad su bjegunci došli u hrvatski logor. Bijeli čadorovi poredali se po pjeskovitu tlu kao labudovi. Puške su bile pred njima stavljene unakrst. Vojnici plećati, jaki, s omašnim velikim brcima i velikim crvenim kabanicama gledali su došljake dobroćudno. Svuda je vladao uzorni red.

XVI.

Vuk se odmah išao najaviti vojvodi, koji je upravljao vojskom, i tu je burno dočekan od samoga vojvode i od njegovih doglavnika. Svi su bili u zanosnom očekivanju kreševâ, koja su ih čekala. Svi su željeli, da se što prije pobiju s neprijateljem. Cvijet hrvatskoga plemstva nalazio se baš u ovom logoru: sami potomci slavnih i junačkih imena, žedni slave i željni, da lovor-vijencima prijašnjih dana dodadu novi neuveli list, koji će prodičiti i njih same i čitavu domovinu.

U logoru kod vojvode nalazio se ovaj put i rijetki gost, zagrebački kanonik Benko Vinković. Kad je ovaj spazio Vuka, vrlo se razveselio. Ta on je bio jedan od njegovih najboljih prijatelja i često je bio gostom u Vukovoj kući.

— Per amorem Dei (za ljubav Božju), nikad te nijesam mislio više vidjeti ! O tebi se pronosile razne vijesti: jedni rekoše, da si pao u tursko ropstvo, a drugi dapače, da si pao u junačkom kreševu. Ali mi moraš pričati, kako si se spasio !

— Pričat ću, — reče Vuk. — Ali ispred svega moram da ti pokažem onog junačkog momka, koji me je spasio.

— Je li naš čovjek? — upita biskup s promicavim pogledom.

— Naš je ! Hrvat iz Bosne.

— Katolik?

— Katolik ! Divan momak. Da njega nije bilo, nikad me više vaše oči ne bi vidjele. Turci bi me bili ubili ili odveli u ropstvo.

I Vuk stade pripovijedati o svom spasu. Oko Vinkovića i njega okupili se hrvatski velikaši i pomno slušali Vukovo pričanje. I sam je vojvoda došao,

da čuje. Pa kad je Vuk dovršio svoju pripovijest, zapita vojvoda :

— A kako se zove taj čestiti momak?

— Moj spasitelj?

— Da, tvoj spasitelj.

— Zove se Ivan Vuksanović, rodom je Hrvat iz Bosne iz mjesta Jelaške.

Za čas letio je vojnik iz šatora vojvodina, da izvrši vojvodin nalog.

I nije prošlo više od nekoliko časova, a pred vojvodom se pokazala Ivan-Mandaljena u odijelu hrvatskoga vojnika. Kad je Vuk skinuo sa sebe seljačke odijelo, prije nego li će poći pred vojvodu, i kad se odjenuo velikaškim odjelom, odredio je, da i Ivan-Mandaljena navuče na se odijelo hrvatskog ratnika. A to je slikovito odijelo Ivanu-Mandaljeni divno pristajalo. Ivan-Mandaljena već se posve lijepo snašla u tom junačkom odjelu i bila je upravo u razgovoru s nekim ostalim Hrvatima vojnicima, kad li dođe vojnik od vojvode. On zapita, je li ovdje Ivan Vuksanović, vojnik iz Bosne.

Ivan-Mandaljena odvrati začuđeno:

— Evo me. Što tražiš od mene?

A vojnik ugledavši pred sobom mlado momče reče :

— Zapovijeda ti prejasni vojvoda, da odmah dođeš pred njega.

Ivan-Mandaljena, koja nije poznavala straha, ipak je drhtnula na te riječi. Nikad još nije bila u tako odličnoga gospodara i trebala je da nadvlada svoje uzbuđenje. Ipak je odlučnim koracima stupala za vojnikom, koji joj je dojavio zapovijed. I za čas je stajala usred odličnog zbora, koji se nalazio u pratnji vojvode. I Vuka, gospodara svoga, zapazila je u tom društvu.

— A sada pomozi, Gospe Olovska! — šaputala je sama u sebi. Ipak stupi neustrašivo i čvrstim korakom pred vojvodu i pozdravivši vojničkim pozdravom, gledajući oštro u vojvodu otkreše :

— Zapovijedaj, svijetli vojvodo!

A vojvoda se zagledao pronicavim, nepomičnim pogledom u to mlado jedro i zdravo momče. Promatrao ga je od glave do pete i brk mu se nasmiješio.

— Ti si? — zapita oštro.

Ali Ivan-Mandaljena ne trepnu trepavicama. Stajala je kao nepomični kip.

— Ivan Vuksanović, kiridžija, Hrvat iz Bosne. Na službu vojvodo!

I vojvoda stupi do Ivana-Mandaljene, potrepta je po ramenima i reče :

— Sinko! O tebi mi je pričao gospodin Vuk čudesa. Ti si spasio od očite smrti njega i uz vlastitu pogibao oslobodio iz ropstva jednoga od najslavnijih hrvatskih velikaša, a k tomu mojega dobroga prijatelja. Ti si učinio slavno djelo. Treba da te osobito nagradim. Od danas bit ćeš u mojoj blizini, a evo ti kesa dukata za hrabro djelo.

Ivan-Mandaljena osupnuta na te riječi reče :

— Hvala ti, vojvodo! Vršila sam svoju dužnost i vršit ću je i dalje, ako Bog dadne. Ipak te molim, da ostanem sluga gospodara Vuka.

Vojvoda se začuđeno nasmiješi, onda mahne rukom i dobroćudno reče :

— Neka ti bude!

Čuvši tu čednu želju Ivana-Mandaljene kanonik Vinković pristupi k mladiću i pogledavši ga blago i nasmijano izusti :

— Momče, knez Vuk pričao je čudesa o tvojoj hrabrosti. Kazivao je, kakav si junak i kako kao vila jašeš, ali on nije kazao, kako ti nije do časti i slave i da je u tvom junačkom srcu i prava kršćanska poniznost i čednost. To mi se od tebe vrlo sviđa, i budeš li kada što trebao, obrati se na zagrebačkoga kanonika Benka Vinkovića. To sam ja. Učinit ću ja za te sve, što mogu.

A knez Vuk pristupi k Ivan-Mandaljeni, raskrili ruke i zagrli je.

— Dragi moj Ivane! I ovim svojim činom pokazao si, da si vjeran i čestit. Vjeruj, toga ti nikad ne ću zaboraviti, spasitelju moj!

I svi junaci počevši od vojvode pa do prostoga vojnika kliknuše u taj čas i Vuku i Ivanu-Mandaljeni:

— Živili!

XVII.

Knez Vuk jahao je bijeloga konja ispred svoje čete, koja je brojila kakovih dvjesta vojnika. Neposredno iza kneza jahala je Ivan-Mandaljena.

— Ovaj momak jaše kao stari konjanik, — govorili su ratnici, gledajući Ivana-Mandaljenu, — a izgleda kao dječak.

— Svi Bošnjaci imadu vilovite konje i jašu kao vila, — govorio je kroz zube stari Janko, vojnik od glave do pete, koji je provojevao mnogo bitaka.

Četa je kneza Vuka jahala u uzornom redu i već se bila daleko udaljila od tabora, kad li zapazi ispred sebe nekoliko seoskih kućica i crkvicu. Velik dim dizao se iz tih kuća i iz crkvenoga krova, a za malo vremena stade iz krovova lizati vatra sve više i jače, i doskora je čitavo selo bilo u plamenu. Nato nastade žestoka pucnjava.

Knez Vuk uspravio se na svom bijelcu i izvadio sablju iz korica držeći je čvrsto u rukama.

Požar upaljenog sela već se visoko dizao i obasjao crvenilom čitavi kraj.

Iz očiju Vukovih krijesio se bojovni zanos:

— Momci! Veselite se! Imat ćemo kreševa! — povikne snažnim glasom, iz kojega je izviralo veselje, koje je uvijek hvatalo kneza, kad se trebalo ogledati s neprijateljem. — Djeco! Upalili su nam vatru, a mi ćemo iz njih napraviti pečenke.

Toj se šali nasmijala čitava četa.

— Ispržit ćemo palikuće! — poviknuše konjanici.

Samo Ivanu-Mandaljeni podrhtavale su rumene usnice, ali ne od straha, već izgovarajući posve tiho pobožno molitvu za pobjedu kršćana.

Knez Vuk je, pokazujući sabljom naprijed prama plamenu, već poletio na svom konju velikom brzinom na požarište. Odmah za njim letjela je Ivan-Mandaljena, a onda čitava četa.

Doskora zatrubiše trublje u neprijateljskim redovima. Neprijatelj je opazio četu Vukovu i svrstao se u bojni red na dobrim konjima. Vidjelo se, da je taj neprijatelj brojno jači od hrvatske čete, što ju je vodio knez Vuk. Ali knez nije poznavao straha.

— Momci, — vikao je gromkim glasom, — hrabreni junaci! Sada je čas, da pokažemo, što smo i kakvi smo! Bog je s nama! Čas je, da osvetimo one Hrvate, koji stradaju! Pomoz Bog i sveti Mihovil!

Taj obični vojni zov, kojim se spominjao u borbi sv. Mihovil, dozvao je Ivanu-Mandaljeni strjelovitom brzinom na pamet milo selo Jelaške i crkvicu sv. Mihovila. I ona ganuta u srcu svojem zazva najvećom pobožnošću ime sv. Mihovila. I u taj čas oćuti u sebi jaki val neke neopisive hrabrosti. Žilama joj zastrujala krv, kao da ih hoće probiti. Žile na slijepočicama joj iskočile. Oči joj se krijesile od neobičnog sjaja, i u nekom neopisivom zanosu podbila je ostrugama svoga konja. Drhtala je od neopisive čežnje, da svoju sablju posveti u boju za krst časni i slobodu zlatnu. Niti časak joj nije palo na pamet, da je slaba žena i da je u nje ženska duša. U taj čas bila je samo junak med junacima, željna smrti il pobjede.

Turci, izmiješani s protestantima, čekali su, da se neprijatelj približi. Turaka je i protestanata bilo sigurno četiri puta više od Hrvata. Ali Hrvati nisu nikad brojili neprijatelje, kad ih je vodio tako viteški vođ, kao što je bio knez Vuk.

— Naprijed! — vikao je knez Vuk.

— Naprijed! — vikala je Ivan-Mandaljena.

I sve više bližila se Vukova četa k neprijatelju.

I sad nastade strašan urlik. Trube zatrubiše i u divljem bijesu poleti neprijatelj protiv kneza Vuka. Puške su pucale s jedne i s druge strane. Strašan je započeo boj. Konji se doskora izmiješaše. Konjanici sa sabljama i kusurama u vražjem se vrtlogu borili kao krvi žedni lavovi. Nastade užasni metež, urlik, tučnjava, kletva, jauk, psovka i hropot. Sablje zveketale po zraku i udarale jedna o drugu. Vapaj onih, koji su padali s konja raskoljenih glava, jecaj i stenjanje onih, koji su umirali u teškim ranama ogrezli u krvi, sve to ispunjalo je zrak očajnim glasovima, kao da zemlja nebu viče od boli i da se previja kao u procjepu guja, što ne može da proguta svoju djecu, žive ljude, kad je tako mrcvare svojim pokoljima. Svaki čas pala je koja žrtva smrti. Ovdje se srušio Turčin, ondje Hrvat. Ovdje je pao konj sa svojim gospodarom. Ondje se propinjao na dvije noge konj ranjen i izmrcvaren. Kubure bacale munje iz svojih otvora i praskale smrtonosnim praskom. Bitka je još uvijek bila neodlučna, ali brojčano jači neprijatelj, izgledalo je, da će nadvladati. Hrvati su bili bez sumnje oduševljeniji, ali i Turci su u svome fatalizmu, znajući riječi prorokove, da će svaki Turčin, koji pade u

boju, doći u raj, bili neopisivo divlji junaci. Junak je našao junaka i oba se rvala u najstrašnijem kreševu.

— Junaci! Udrite! — zavapi knez Vuk, koji je već bio ranjen i kojemu je već čelo bilo omašćeno krvlju.

— Sad ili nikad treba za patriju (domovinu) stat! — vikao je ne pazeći na svoju ranu.

I u pobjedničkom bijesu stade se boriti dalje.

Ivan-Mandaljena nije se dala ničim odijeliti od kneza Vuka. Njezino je tijelo drhtalo, ali njezin je duh svladao to tijelo. Ona je svojom sabljom mahala lijevo i desno i nitko joj nije bio ravan u junaštvu.

— Isuse, Marijo, Josipe, pomozi! — govorile su njezine usne.

I kao da se neko više biće umiješalo u bojne redove i plamenitom sabljom kao da tjera sve ispred sebe, tako je Turad zapanjena puštala Ivana-Mandaljenu, da ide kao anđeo čuvar za svojim gospodarom.

Ipak je jedno Ture ispalilo u Ivana-Mandaljenu zrno, koje ju je pogodilo u lijevu ruku. Ona stisne usnice od bola i zamahne svom silom svojom sabljom na odličnoga Turčina, koji je upravo smrtonosnim udarcem htio da raskoli glavu njezinu gospodaru knezu Vuku. Turčin zatetura i padne na zemlju mrtav.

Sablja mu je proburazila grlo. Mlaz krvi prsnu i poškropi konja Ivana-Mandaljene.

Pad konjanika, kojega je ubila Ivan-Mandaljena, prouzročio je neopisivu stravu u neprijatelja. Uz divlji strah stadoše urlikati:

— Husejin je ubijen! Vođa naš je mrtav!

I u taj čas kao da je tri tisuće bijesova navalilo na Turke, oni počeše u divljem, neobuzdanom bijegu spasavati svoj život.

— Šejtan, sam šejtan, đavao ga je ubio! — vikali su jedni.

— Ne možemo da se borimo protiv šejtana!

A Hrvati letjeli su za Ivanom-Mandaljenom u potjeru za Turcima. I posjekli su još mnogo neprijatelja i počinili mnogo junačkih djela. Knez Vuk, koji je izgubio mnogo krvi, zaostao je nešto u toj navali tako, da je Ivan-Mandaljena zapravo bila u tom času vođom i predvodnicom. Istom kad su neprijatelji, hametom poraženi, ostavili u divljem bijegu

bojno polje i kad više nije bilo uputno, da se dalje progone, prestade junačka potjera. I Hrvati se zaustavili. Oni staviše kubure o pojase, a sablje u korice. Tek sada su mogli progledati razbojište. Tek sada su mogli vidjeti svu svoju pobjedu.

Knez Vuk pruži je ruku Ivanu-Mandaljeni:

— I opet si mi spasio život. Ti si junak nad junacima i postat ćeš vitez nad hrabrim vitezovima hrvatskim. Bog ti je dao, da si jedini ti izvojevao ovu pobjedu raskolivši glavu hrabromu vođi turskom Husejinu. Čeka te nagrada, kakvoj se niti ne nadaš.

A Ivan-Mandaljena slušala je te riječi. Njezino blijedo, izmučeno i sumorno lice, kao da joj hoće zarumenjeti, njezine oči gledale su zahvalno u oči kneza Vuka. Srce joj je veselo kucalo u grudima.

— Ne treba meni druge nagrade, kneže Vuče, već tvoja hvala, — reče drhtavim glasom.

Ali kad je te riječi izrekla, pocrveni uistinu preko ušiju, posrami se i ugrize za usnice, kao da je nešto rekla, što nije smjela...

XVIII.

S neopisivim slavljem dočekana je četa kneza Vuka, kad se vratila u tabor. Ime kneza Vuka spominjalo se od ustiju do ustiju s udivljenjem, ali taj dan govorilo se malone i više još o slavnom i junačkom djelu mladoga Ivana i još su gledali s većim udivljenjem i velikim poštovanjem u toga junaka, kome nadaleko nema premca. Ivanova se slava pronosila, i svatko je htio da vidi toga junačkoga mladića. I blagoslivali su majku, koja ga je rodila. Svi su proricali veliku budućnost junaku, koji je već u mladoj dobi počinio takva hrabra djela.

— Ju, kaki je, vesela mu majka! Još mu nijesu brci izrasli ispod nosa, a eto ti, sve bi nas moglo sram biti pred njime! — govorio je neki haramija kanoniku Vinkoviću.

Taj dan bio je knez Vuk pozvan u goste kanoniku Vinkoviću s naročitim zahtjevom, da mora doći s Ivanom, koji će taj dan sjedjeti i gostiti se kod njihova stola. Odmah, kako su došli u tabor, povezao je vidar rane ranjenicima. Knez je izgubio mnogo krvi, ali mu rana nije bila opasna. Teža je bila rana Ivana-Mandaljene, ali ona nije dala, da joj poveže

ranu vidar. Ona reče, da joj je rana posve neznatna, pa je sama stavila trave na tu ranu, kako je to naučila u Bosni od ljekaruše. Ipak joj je rana zadavala jaku bol, koju nije htjela nikome da pokaže.

Kad joj je knez Vuk rekao, da su pozvani kanoniku Benku Vinkoviću, volila bi reći, neka je puste, da radije počine. Ali se nije usudila, da ne ražalosti kneza. A knez bi se zacijelo silno bio rastužio, ta on je tako volio Vinkovića. On joj je dapače upravo sada stao govoriti o Vinkoviću.

— Ti i ne znaš, Ivane, kako je on divan čovjek. On ti je apostol i mučenik naroda hrvatskoga. Rodio se u Jastrebarskom, a kad je svršio svoje nauke, pošao je u Međumurje kao misijonar. Međumurje bilo je poplavljeno protestantizmom. Za Međumurjem otimali su se u to vrijeme Madžari. Vinković je preporodio Međumurje u katoličkom duhu. Toga mu Madžari nijesu mogli da zaborave. Počeli su tražiti, da se Međumurje posve odcijepi od Hrvatske i posve spoji s Madžarskom. To su zahtijevali u državnom saboru u Požunu godine 1625. Hrvatski su sabor zastupali prepozit Vinković, Stjepan Patačić i Grgur Petej. Kao prorok svoga naroda stajao je Vinković među neprijateljima mirno i dostojanstveno. Sjajnim govorom iznio je neoborive dokaze za prava Hrvatske. Kad je rekao: »Međumurje je hrvatsko«, nastala je užasna buka i postajala sve veća kao glogot divljih orlova. Dizali su šake na njega. Škripali su zubima. Lica su im se cerila kao sablasti. Dobacivali mu pogrde i kletve. Ali on je dalje govorio. I oni stadoše nogama udarati o tle i stadoše se prijetiti životu njegovu, krvoločni, bijesni, uskipjeli. Ali on je stajao nepomično kao klisura i govorio dalje. Prijatelji se stadoše bojati za njega i šaptali mu, neka prestane. Ali on je govorio dalje: »Međumurje je hrvatsko, a ne madžarsko!« I raskrilio je ruke i čekao mirno, što će doći. Tada najbjesniji od Madžara skoči k njemu i udari ga šakom u obraz. A onda svi kao krvoločne zvijeri poletiše do njega i udarahu ga i zlostavljahu i iščupaše mu kosu i bradu. Krv obli njegove obraze, a lice mu nabreklo od udaraca. Ali on se preporučio Bogu i svijestan istine, koju je rekao, čekao je bodro, što će doći. Orijaš misli. Zlostavili ga, iščupali mu bradu, ali nisu mu mogli da iščupaju ljubavi iz srca

hrvatskoga. Nisu mu mogli iščupati plamena duše njegove iz tijela njegova... A da su ga ubili, mrtav bi govorio narodu svome. Jer mrtvi mučenici glasnije govore od živih ljudi. Protivnici su postigli protivno od onoga, što su htjeli. Mjesto da osramote njega, koji se je neustrašivo usudio reći istinu, on je iznio pobjedu. Hrvatski su poslanici i katolički svećenici ostavili sabor, a kralj Ferdinand poveo je istragu. Krivci su kažnjeni. Međumurje ostade hrvatsko, a zajednički sabor je zaključio, da odsele zagrebačkome prepoštu pripada trajno mjesto u velikaškoj kući madžarsko-hrvatskoga sabora.

To je sve knez Vuk pripovijedao Ivanu-Mandaljeni, jer je u svoga spasitelja vidio pronicavi um i da lako sve shvaća, štogod mu govori. A nije se prevario, jer mu Ivan-Mandaljena, koja ga je ne maknuvši oka mirno i pozorno slušala, reče:

— Bože moj, kako je Gospodin Bog dobar, kad je dao tako velike ljude nama Hrvatima u naše doba! Eto, nije dugo, što smo čuli o velikom svećeniku Marku Križevčaninu, koji umre za svoju vjeru, a evo sad si mi govorio o drugom mučeniku za svoj narod, o prepozitu Benku Vinkoviću. Kako da onda Gospodin dopusti, da propadne naš narod, koji imade tako slavnih, tako divnih, tako velikih ljudi?

I s nekim strahopočitanjem pošla je s knezom Ivan-Mandaljena k Vinkoviću.

Kanonik Vinković dočeka svoje goste s raskriljenim rukama i jednako milo prihvati ruku knezovu i mladoga junaka i povede ih k svojemu stolu.

— U ratu smo, nije mnogo, — smijao se biskup, — ali što nema u jelu i vinu, ima u ugodnom razgovoru.

I oni sjeli k stolu, pa dok je Vuk morao pričati o svojim vojnama i po drugi put točno opisati događaje zadnjih dana, Vinković je pričao o vijestima iz Hrvatske. On je javljao žalosne vijesti, kako uslijed nerodice bjesni glad u Hrvatskoj i kako mučeni od gladi ljudi jedu posije i kruh od piljevine, kako se uslijed toga javljaju razne bolesti i da se pojavila i kuga. U Zagrebu su isusovci sagradili bolnicu i ljekarnu, ali broj mrtvih bio je tolik, da se ta bolnica pokazala premalenom. Iz te bolnice izvezoše u kratkom roku do šest stotina mrtvaca na groblje sv. Jurja.

Takva je iza gladi nastala pošast. Tužio se biskup, kako još nije isplaćen krunidbeni dar, što ga je Hrvatska obećala kraljici, a kraljica ga g. 1624. namijenila, da se obnovi stolna crkva zagrebačka, koja je postala plijenom užasnog požara. I tako je zagrebački hram bez krova pusta razvalina. Veselio se Vinković zaključku sabora od godine 1628. glede protestanata, koji ne smiju u Hrvatskoj kupovati kućâ i posjedâ.

Dok su se tako razgovarali, pušila se u zdjeli krasna janjetina, koju je biskup volio jesti s lukom i kukuruznim kruhom. Uz to su pili dobro staro vino, jer Vinković nije volio piti mlado vino radi pokvarenog želuca, te je tvrdio, da mu je po njem gore. Vinković je točio sam i knezu i Vuku.

On je nutkao i Ivana, da pije iz omašne čaše. Ali dok je knez Vuk junački potezao po polak litre iz čaše, jer da se i po tom vidi junačko srce, Ivan-Mandaljena pila je samo vodu. Vinković se gotovo i ljutio na to.

— Pa kaki si ti to čovjek, koji ne piješ vina? Kraljević je Marko vino pio. Dašto ludo. Ali kapljica Božjega dara umjereno ne škodi.

— Eh, presvijetli, ja sam se tako zavjetovao iz važnoga razloga.

— E kad je tako, onda, sinko, radi, kako Bog hoće. Meni se ti i zato sviđaš. I koliko i čujem o tvojim vrlinama u ratu, ja sve mislim, da bi se ti još više istakao, da pođeš u školu. Ti bi bio savršen svećenik i dosegao bi možda do biskupske časti. Hajde, da te dadem na svoj trošak u škole, najprije dijačke, a onda u visoke! — nutkao je Vinković Ivana-Mandaljenu.

Ali dok je sve to govorio i htio da čuje odgovor mladoga junaka, opazi smrtno bljedilo na licu mladićevu. Oči njegove postadoše mutne. Ruke su se spustile, a usne htjedoše da nešto progovore, ali nijesu ništa mogle. Gubitak krvi i nagla uzrujanost prouzročile su nesvjesticu.

— Za pet rana Božjih! Misere nobis, Domine! Što ti je, sinko? — ustade Vinković i pođe do stolice, na kojoj je sjedjela Ivan-Mandaljena.

Ali ona se već bila onesvijestila. Njezino tijelo padne sa stolice na tla.

— Umire, za Boga, umire! — vikne prestrašeno Vinković.

— Umire! Brzo po ranarnika! — skoči napolje knez Vuk i naloži slugama, da bježe po vidara.

Uto se već Vinković prignuo nad Ivanom i digao ga na svoje ruke, te ga položio na klupu. Kako je još od svojih učeničkih godina bio nešto vješt liječništvu, odmah otvori odijelo vojnikovo i odgrne njegovu košulju.

— Za miloga Boga, što to vide moje oči? — šapne kanonik i brzo pokrije natrag grudi Ivana-Mandaljene.

Prvi put, izakako je Ivan-Mandaljena odrezala svoje kose i uzela na sebe muško odijelo, našao se čovjek, koji je otkrio, da je ona djevojka. I on već htjede dozvati kneza Vuka i otkriti Mandaljeninu tajnu, kad ona opet otvori oči. Odmah je sve shvatila. Iako je još bila napola u nesvijesti, ipak je stavila prst na usta i iz najdublje dubljine srca svoga rekla:

— Zaklinjem vas višnjim Bogom, ne odajte moje tajne, dok vam sve ne otkrijem! Bog će vas za to nagraditi!

Vinković se nije pravo snašao, što da učini. Ipak je opazio prestrašeni pogled djevojke i u tren oka odlučio, da joj mora uslišati molbu. I bio je to zadnji čas. Knez Vuk već se vraćao. Još čas i Mandaljenina tajna bila bi otkrivena. Zatvorivši brzo dugmeta Mandaljenina prsluka, pokuša je uspraviti na klupi. I to mu je pošlo za rukom.

Kad se knez Vuk približio, već je bilo sve u redu.

— Ivanu je već bolje i ne treba više vidara, — reče Vinković. — Jedino treba da pođe na svoje ležište i do sutra će Božjom milošću biti sve opet dobro.

Ivan-Mandaljena pogleda zahvalnim pogledom Vinkovića, koji ju je dobro razumio.

XIX.

Drugi je dan Ivan-Mandaljena ispovjedila Vinkoviću svu svoju povijest, i on je gledao u toj ženi neko osobito djelo Božje Providnosti. Bio je zadovoljan sam sobom, što je uslišao njezinu molbu i što nije odao njezine tajne knezu Vuku i nikome drugome. Ipak je stao misliti, što je njegova dužnost, i kako da jadnicu izbavi iz te neprilike. On joj je savjetovao, da ode u Dalmaciju. Tamo je poznavao neku uglednu gospođu i u nje neka se preobuče u žensku odjeću i stupi

u njezinu službu. On, Vinković, će je zaštititi i preporučiti toj gospođi. Tu će sigurno naći svoj mir i sreću.

Ali za to još nije došao čas. Istina, bilo bi najbolje, da odmah pođe, tamo ali s kim? Vinković je još sam morao ostati u Madžarskoj. Bit će dakle najbolje, da još neko vrijeme ostane u službi Vuka, koji je ionako dobio poziv, da se radi nekih javnih poslova vrati u Hrvatsku, da ode u domovinu.

Nije potrajalo dugo vrijeme, i knez je Vuk uistinu odjahao sa svojim vjernim slugom Ivanom u Hrvatsku. Vinković je Mandaljeni dao preporučeno pismo za gospođu u Dalmaciji.

Prolazili su zavojitim putevima. Prolazili su kroz selišta, koja su bila opustošena od rata. Na razvalinama već je stala trava rasti, ali još su nalazili strvine od poginulih konja i mrtvačke okosnice ratnika, s kojih je već pootpalo meso. Još su gavranovi kružili nad tim ruševinama i žarištima. Onda su jahali milje daleko, a da nijesu našli niti žive duše. Podivljali psi zavijali su od gladi i bježali zavinuta repa po nepreglednoj pustoši, što je ostala na rodnim nekoć poljanama, koje su plodile pšenicom bjelicom i kukuruzovinom. Samo tu i tamo pojavila bi se koja oaza, na kojoj je jošte živjelo koje stvorenje u koljebama, koje su više nalikovale stajama i kocima za svinje, nego li stanovima za krštene duše. Bilo je krajeva, gdje je neizmjerni smrad okuživao sve na kilometre daleko. Onda su opet morali sa svojim konjima do koljena gaziti po zamuljenoj okolici, punoj bara i treseti, u kojoj su uvijek bili u opasnosti, da će propasti sa konjima i naći sigurnu smrt. Ali i onda, kad su stigli u Hrvatsku, gdje je ipak bilo obrađenih zemljišta, čekao ih je jauk i plač. U selima ležali su nepokopani mrtvaci, jer je strašna kuga poništila sela i gradove. Nije bilo ljudi, koji bi se usudili pokapati mrtvace, jer ih je odviše bilo, a nije bilo niti svećenika, koji bi im otpijevao opijelo. Niti knez Vuk, niti Ivan-Mandaljena nisu mogli da dobiju noćišta za sebe i za svoje konje i tako su slabili svaki dan sve više i više.

Napokon su bili sretni, kad su ugledali zvonik i kuće glavnoga grada Hrvatske — Zagreba, gdje su imali da sprovedu prvo vrijeme, a gdje je knez Vuk

imao svoju kuću. I kad su njihovi konji prošli kroz Kamenita vrata, mislili su, da su im se otvorila vrata sreće.

Sa srcem punim veselja jahali su do kuće kneza Vuka, gdje su već znali, da će on doći. Tu su ga dočekali s cvijećem i zelenilom dvorjanici, sluge i svojta, a pred svima divna gospa dona Đovana lijepa Mlečanka, žena kneza Vuka. Kad je zapazila svoga muža, raskrilila je ruke i uz strastven poklik poletjela mu je u naručaj, u kojemu je ostala par časova. Knezu Vuku rastapalo se srce od milinja, dok je Ivan-Mandaljena naoko mirno promatrala taj prizor. To je dakle žena, o kojoj je toliko pripovijedao knez Vuk? Bila se odjenula u najfiniju svilu, a za kosu svoju utakla je dijadem od najfinijih dragulja. Svu raskoš lijepe Mlečanke upotrijebila je, da očara svog muža, i sav dražestan smijeh i sav sjaj očiju, da ga omami. I to joj je pošlo za rukom.

Ivan-Mandaljena ipak je osjećala neku odvratnost prema toj ženi. Neko neponjatno čuvstvo kazivalo joj je, da u tom lijepom tijelu stanuje nelijepa duša. Možda se varala. Sama je htjela, da sebi izbije iz glave takve misli, ali joj nije pošlo za rukom. Kad se lijepa Đovana napokon otela iz ruku svojega Vuka, baci svoj pogled na njegova pratioca Ivana. I mio, slastan posmjeh zatitra joj oko usnica.

— Ovo je moj spasitelj Ivan, — prikazao je knez Vuk svoga pratioca. — On mi je nejednom spasao život, a inače počinio je velika djela. Želim, da ga smatraš ne svojim slugom, već prijateljem.

I gle, mlada kneginja poslušala je riječi svoga gospodara i pristupila je k mladiću i dala mu ruku. U njezinim očima sjajio je pri tom neki čudni sjaj, koji se nije nipošto sviđao Ivanu-Mandaljeni, kao niti nešto odviše jaki pritisak njezine vlažne ruke. Ne, tako se niti sluge niti prijatelji muževi ne pozdravljaju. To su bile jedine misli Ivana-Mandaljene, ali ona uzvrati srdačni pozdrav.

I nije prošlo ni četrnaest dana od toga, časa, te se Ivan-Mandaljena osvjedočila, da njezina slutnja nije bila kriva.

Jednoga dana naložila je lijepa Đovana Ivanu, da osedla konja, da projaše u bližnji gaj. Pri tom je morao pratiti gospu. Nijesu baš dugo niti jahali po

šumi, kad li gospa zapovjedi, da sjaše i da konja priveže o drvo. Kad je to Ivan učinio i pomogao gospodarici da siđe s konja, ona mu šapne u uho:

— Ivane, kako si ti lijep, kako si ti uman! Ljepši si i umniji od moga muža.

I ona sjedne na jedan panj. Ivan-Mandaljena bila je izvan sebe radi te neumjesne hvale, ali je mislila, da je najpametnije, da ništa ne odgovori.

— Ivane, sjedni do mene! — najedamput će kneginja.

I Ivan-Mandaljena posluša.

A kneginja prekrsti jednu nogu preko druge i razdragano stade Ivanu tepati gledajući mu zatravljeno u oči:

— Ivane, jesi li čuo kada pjevati onu: »Anko, Ančice, dušo i srce, sjedi kraj mene i poljubi me«?

Kad je Ivan-Mandaljena potvrdila, da pozna tu pjesmu, nastavi kneginja:

— A kad bi ja tu pjesmu izmijenila i pjevala: »Ivo, Ivice, dušo i srce, sjedi kraj mene i poljubi me«, što bi ti, Ivo, učinio?

To je već bilo odviše jasno pitanje, a da bi mogla Ivan-Mandaljena ostati bez odgovora. Namrštivši svoje čelo odgovori:

— Gospodarice, ja bih na to odgovorio riječima Očenaša: »Ne uvedi nas u napast, nego nas izbavi od zla! Amen.«

Strastvena Mlečanka nije bila zadovoljna s tim odgovorom. Ona mu se baci oko vrata i stade ga pomamno cjelivati.

— Što to činiš, gospodarice? — odgovarao je Ivan-Mandaljena.

— Što činim, luđače? Ljubim te i ljubit ću te. Ja sam Putifarka, ali ti nisi valjada Josip?

Ivan-Mandaljena zaboravi u taj čas, da je pred njom kneginja i njezina gospodarica, već je odgurnu svom silom tako, da je užasno zaviknuvši pala na tla.

— Nisam Josip, nisam Josip, ali sam ona sila, koja ti kliče u ime Boga velikoga: Obrati se prokletnice, inače ćeš u pakao!

A kneginja s užasnim bijesom naceri svoje lice i klikne:

— Hahaha, glupane! Prognao si sreću svoju. Ali znaj, da je osveta moja strašna!

Ivan-Mandaljena nije ni saslušala do kraja te riječi, već je poletila iz šume i — nikada je više nijesu u onome kraju vidjeli.

XX.

Mandaljena je, još uvijek preobučena kao Ivan, otišla na jug, u Dalmaciju. I nakon duga i naporna putovanja, nakon mnogih novih nevolja i stradanja našla je napokon onu gospođu, kojoj ju je kanonik Vinković preporučio. I stupila je u njenu službu. Preobukla se, zbacila muško odijelo i dvorila gospođu cijelu godinu dana. Ali jer nikako nije mogla trpjeti svjetovnjačkog živovanja, napusti konačno i tu službu, pa se povrati godine 1661. u svoju otadžbinu, da se pokloni čudotvornoj Majci Božjoj od Olova.

Bože, kako li joj se tuđim učinio ovaj rođeni kraj! Nadaleko i naširoko nije našla nikoga svoga. I u Bosni poharala je strašna kuga gradove i sela. Pa i njezine Jelaške bile su gotovo opustjele od kuge. Tu je našla same grobove. Tu je pohodila grobove svoje majke i oca i proplakala suze žalosnice, što joj Bog nije dao, da ih još jednom vidi. Bila je i na grobu svog malog mučenika, ali tu nije plakala, već je sklopila ruke i molila:

— Mali moj sveče, sjeti se na mene i moli za mene!

Svoga muža nije našla, jer je pobjegao u svijet radi kuge. Sastala se jedino s njegovim bratom Vukosajem, koji je zamoli, neka bi uzela njega za muža, a on da će zaprositi Svetu Stolicu u Rimu za oprost od njezine ženidbe. I ona ga se radi toga pobojala te je pahrlila svojoj dragoj Gospi, da se utekne pod njenu obranu i da joj se izjada u kušnjama i teškoćama.

A kad je Mandaljena tako klečala pred Gospom u Olovu, molila je za sretnu smrt. Nikada nije u svom srcu osjećala takvu praznину i nikad nije pojimala tako ispraznost svega, što je na ovoj zemlji, kao toga dana.

— Bože moj, — govorila je sama sebi, — što sam sve proživila, što sam sve izgubila, i danas sam kao drvo, kojem su odsječene sve grane. Što mi još preostaje, kad sam sve izgubila, osim tebe, Bože moj i sve moje?

I od straha pred novom napašću, kojom ju je salijetao brat njena muža, ona se opet preobuče u muško odijelo i vrati se u Dalmaciju, gdje je našla zaštite u nekog franjevca. Taj izruči Ivana-Mandaljenu svomu nećaku, koji ju dade kao momka po trgovcu žitarica otpremiti u Mletke, da je tamo unovače u mletačku vojsku, a da se Ivan-Mandaljena tome nije domislila. Plovila je jedne noći u treptanju mjesečeva sjaja, u blještavilu morskih talasa jedrenjačom, lijepom kao galeb, prama Veneciji. Duboko more pod njom i visoko nebo gore, vedro i divno, osuto zvijezdama, uznosilo joj dušu, i ona je prispodabljala čar prirode ljudskim dušama, što ih je dosele na putu svojega života našla. I ovo divno blještavilo morskijeh sanja govorilo joj o vječnosti, o životu, koji dolazi iza zemskoga, i nikad nije ništa tako razneżilo njezino srce, kao ova morska pučina. Ona plovi po toj pučini, sam Bog znade, kuda i u kakvu budućnost. U borbi života ona je toliko toga doživjela, pa ipak sve je to bilo kao i ta morska bijela pjena, što se stvarala oko njezine lađe.

Ali kad je o ishodu mladoga sunca njezin brod skrenuo kraj Lida u lazurno more, što cjeliva obalu divne Venecije, prvi put je u životu upoznala divnu ljudsku umjetnicu ruku i na pogled sjajne duždeve palače shvatila je Gospoda u djelima ruke ljudske.

Veliki ju je trg svetoga Marka očarao. Kako je divan! Dvadeset tisuća ljudi može se smjestiti na njem. Pa taj Božji hram svetog Marka, prepun zlata i šarolikog mozaika, sa svojim kupulama i sa svojim zvonikom! Koja razlika: njezin sv. Mihovil i ova raskošna crkva!

Prvi dojmovi Venecije bili su snažni. Ali doskora se ta raskoš pogleda pretvorila u tugu. Tu je tek pravo saznala, zašto je dovedena u Veneciju. Tu je tek saznala, da je postala plaćenikom-vojnikom mletačkim. Dosjetila se svome jadu i samo ju je jedna misao morila: da nije katolikinja i da ne vjeruje u drugi svijet, bacila bi se u more, da već jednom prestanu nesretne pustolovine njezina života. No ona je pobijedila i tu napast, kao što je već u cijelom svom životu bila pobjednicom tolikih drugih napasti.

Njezina je duša ipak bila prepuna bola i ona se više nije mogla diviti krasnim umjetninama bajne

Venecije. Uzalud je do nje dopirala glazba uz šum mora. Uzalud su se u sjajnim mjesečevim noćima pred njezinim očima u blještavilu tajanstvenoga mora klizale raskošne, cvijećem iskićene pozlaćene gondole. Niti pijev gondoljera niti dražesni zvuci lutnje nisu je mogle da izvedu iz tmurnih njezinih misli. Uzalud se dapače molila u divnom hramu, punom mramora i mističke tame. Crnih se misli nije mogla da otrese. Ali svu je svoju tugu stavila pred prijesto Božji.

Odveli su je u vojarnu, gdje je našla pustopašne i pijane vojnike, koji su je odmah uzeli u kolo i nutkali, da pije dobro vino iz pletene okrugle staklenke s dugim tankim gutom. Ona je tek gucnula malko, da svoje nove drugove ne povrijedi, ali više nije htjela da pije. Pa kad su je zvali na svakojake igre, na kockanje, na karte, ona je sve to odbila.

— Gle, ovaj je deran vrlo ohol! — promrmljao bi kroz zube debeli talijanski vojnik-plaćenik, okrenuo se prezirno od Ivana-Mandaljene i pljunuo kroz zube na pod, da mu je slina odletila nekoliko koraka daleko.

I tim je Ivan-Mandaljena veoma svratila na sebe pozornost svojih sudrugova. Brzo su opazili, da je mučaljiva i da ne kune.

— Santa madona, — ljutio se opet drugi vojnik, — kakav je to vojnik, koji ne zna kleti i preklinjati?

I tako je već prvi dan Ivan-Mandaljena ostala sama i mogla promatrati mirno, što se oko nje događa. Svi su bučili, pili, kleli, udarali šakama po stolovima i kucali se kovnim vrčevima. Sad su stali pjevati kakvu nepristojnu pjesmu, sad opet počeli zbijati nezgrapne, prostačke, bestidne, bezobrazne šale. Sve je to Ivan-Mandaljena morala slušati. Srce joj je bilo ogorčeno radi svega toga.

— Bože moj, kamo si me to poslao i kako ću ja u tome paklu da uščuvam dušu svoju? — govorila je gotovo očajno.

Ali dok je tako promišljala sjedeći u kutu sobe, dovuče se do nje kroz pijanu rulju mladi vojnik. Njegove lijepe crne kose padale su niz ramena, a modre sjajne oči, koje su unatoč vojničke odore blago gledale u svijet, uprle su pogled na Ivana-Mandaljenu.

— Druže, — reče mladi vojnik, — dopusti, da ti reknem svoje ime: ja sam Žan Klemens, Francuz

rodom, nekoć đak na Sorboni, sveučilištu u Parizu, a sada, kako vidiš, silom prilika vojnik.

Ivan-Mandaljena promatrala je isprvice s nepovjerenjem toga mladića, ali bilo je to samo časak. Njegovo ljubezno, nasmijano lice, ispod kojega je ipak nešto odavalo tajnu tugu, njegov pristojni stav odavali joj, da se toga čovjeka ne treba bojati, i ona mu pruži svoju ruku i odvrati prijazno:

— Ja sam Ivan, Hrvat iz Bosne.

— O, ti si Hrvat? To mi je drago. I na našem kraljevskom dvoru u Parizu ima hrvatska tjelesna straža. Došao sam k tebi, jer vidim, da ti se to društvo ne sviđa. Šta ćeš, morat ćeš se i na to priučiti! Ovo su sami surovi ljudi, vični za plaću ostaviti život. Svi su ti ljudi bezobzirno lukavi, podmukli, a za cekin ubit će čovjeka. Ne ću tim da kažem, da su to sami banditi. Ima među njima i ljudi dobroga srca. Ali što ćeš, život ih je takvima učinio! Oh, niti ja nisam rado među njima, ali moram. I ja ne volim njihove pijanke i terevenke, i ja ne volim njihove kletve. Ali što ću, treba živjeti! I u tom paklu može se Majci Božjoj svijeća paliti.

— Ali, dragi imenjače, gle, ime ti je kao i moje (Žan se hrvatski zove Ivan), reci, kako ti možeš opstati u tome društvu, ako ti je nepoćudno? — zapita ga Ivan-Mandaljena.

— Ne mislim ja tu uvijek ostati, ali sada je to od nužde i nevolje. Da ti pravo kažem, htio sam stupiti u dominikanski red, pa su me odbili, i tako sam postao vojnik.

— Ti si dakle pobožan?

Francuz je pogleda s nepovjerenjem i onda se melankolično nasmiješi.

— Pobožan? Ne, to se baš ne može reći, ako nije pobožnost, što ujutro i uveče molim jednu Zdravu Mariju i pri tom poljubim škapular, koji mi je moja majka na samrti dala.

A Ivan-Mandaljena razveselila se, da joj je Bog poslao druga, koji se i u tom paklu moli.

— To nije uistinu mnogo, — nasmiješi mu se ona slatko, — ali je i to vrijedno hvale.

I tako se to dvoje združilo u toplini srca svoga znajući, da nisu više u tom paklu, kako su ga zvali, ostali osamljeni. U svojoj osami znali su lijepo sprovoditi dane. On ju je učio francuski. Talijanski je bila već u Dalmaciji naučila. A ona je njemu pripovijedala o gustim i neprolaznim šumama svoje domovine, o gudurama i jazovima, gdje se nalaze medvjedi i ljutice guje, o bojevima s Turcima, i kako su Hrvati junaci rastepeni na bojištima čitave Evrope i u Madžarskoj i u Njemačkoj i u Francuskoj, i kako krvav trag ostavljaju na ratištima, a doma im žene i djeca polja oru i siromašan hljebac jedu, ako i to imadu. Pričala mu je zatim hotice zgode iz sv. Pisma i života svetaca. Činila je to isprvice rijetko bojeći se, da ga ne ustraši, ali poslije, kad je vidjela, da on svetačke legende rado sluša, govorila mu je češće o svetim stvarima. Mladić se tome veselio i tako su se u »paklu« razvijala u savršenosti dva bića iz potpuno stranih krajeva i u dubini svog srca snivali su san, da će jednom dovršiti svoj život u kojem samostanu.

Ipak nijesu uvijek mogli da ostanu nasamu. Više puta su morali da s drugovima pođu po gradu. Onda bi vojnici rukom o ruku na ramenima pjevali bećarske pjesme, a svršetak šetnja bio je u kojoj krčmetini osteriji — mletačke fukare. Tu bi se onda pilo vino i jeli makaroni s parmezanom ili kakve ispržene ribice, a uz to se tulilo, rikalo i vikalo. Onda bi došle venecijske plesačice, koje su išle za tim, da očaraju muškarce za dobar bakšiš, često i za komad hljeba i crnoga vina, jer je u raskošnoj i bogatoj Veneciji, krcatoj zlatom, u toj kraljici mora, uz raskošne gavane patricije živjela u najvećoj bijedi i mletačka raja. Tu je skapavala od gladi, i dok su mletačka gospoda ne znajući kamo s blagom provodili dane uz glazbu i nečedne plesove i gubili glave u grijehu, veliko je ubožtvo gonilo raju u prostačke i razbludne igre.

Ivan i Žan nijesu se rado odazivali pozivima svojih sudrugova, ali ih nijesu uvijek mogli odbiti. Ivan-Mandaljena nagovorila je Žana, te su se oboje iza takve zabave zavukli u koju venecijansku crkvu i zajednički molili krunicu. To ih je osvježivalo i opet dizalo iza onih događaja. Onda bi zajednički pošli po o b a l i o d H r v a t a, kako su je Ivanovi zemljaci zvali, ili na Riva degli Schiavoni. Tu bi Ivan-Mandaljena našla svoje zemljake i rado razgovarala svojim milim materinjim jezikom.

U Veneciji uostalom nijesu dugo ostali. Njihova četa premještena je u Bresciju u Lombardiji, u grad, koji se dizao u širokoj plodnoj ravnici podno nekih brjegova uzduž rijeke. Grad je bio opkoljen nasipima, a na sjevernoj strani dizao se tvrdi stari grad na visokoj i strmoj hridini kao jastreb, koji vreba na plijen. U Bresciji ponovila se ista igra kao i u Veneciji: i tu se bučilo, pilo, pjevalo, klelo, bećarovalo... Ipak je Ivan-Mandaljena našla svoj mir u crkvi La Rotonda, gdje su se građani često divili neobičnom prizoru, kako dva ratnika pobožno kleče pred oltarom. I kad je prošlo punih šest mjeseci, što je Ivan-Mandaljena služila u Bresciji i obavljala službu u Castelo dell Orgo, opet je jednoga dana morala da pođe sa svojim sudrugovima vojnicima u neku osteriju, koja je čučala kao mala žaba uz gorostasnu i divnu palaču municipija. Kad su vojnici ušli u tu špilju grijeha, našli su već ondje neke talijanske pijanice sa svojim djevojčurama. Oni su se derali pijanim glasovima i pili vino i razlijevali ga već po stolu, dok su ih njihove djevojke grlile oko vrata.

Drugove vojnike Ivana-Mandaljene to nije ni malo smetalo, već se odmah umiješaše u pijačkom veselju u tu družbu. Ivan-Mandaljena i Žan opet su se smjestili u kut, da ne budu nikome na putu, i stali razgovarati. Vojnici, njihovi drugovi, pustili su ih, neka rade, što ih volja, jer su se već naučili na njihov običaj. Ta inače su — kako su se uvjerili — bili posve vrijedni vojnici, koji su uzorno vršili svoju službu i od svoje uštednje rado posuđivali novce drugovima, i to još bez kamata. To ih je spasilo, te su im drugovi oprostili tu, kako rekoše, pogrješku, što ne će da piju.

Već je prošao dobar sat, što je društvo bilo na okupu. Sad se dogodi nešto, što je omelo i ovu družbu.

Na protivnoj strani sobe, u kojoj su se nalazili, a gdje je sjedjela Ivan-Mandaljena, na stolcu je sjedjela neka vrlo lijepa djevojka sa žutom ružom u crnim kosama. Njezine oči upiljile se taj čas u Ivana-Mandaljenu. Ta je Talijanka, imenom Nineta, poznata cvjetarica, ljepotica na glasu, upiljila svoj pogled u Ivana kao muha u med. Ona se već čitavo vrijeme trudila, da svrne Ivanovu pozornost na sebe. Uzalud, Ivan se nije niti osvrnuo na nju. Nineta se

stala žariti od ljutavi i nogama je nemirno mahala amo tamo, koketno pokazujući svoje prebijele zube. Ali ni tim nije postigla, što je htjela. Onda skoči sa stola i dade svome drugu gusle, da zagudi, a ona se postavi na prazni prostor pokraj Ivana i stade izvoditi mletački ples.

Pijana grla prestala su hihotati i urlati. Svi su upiljili poglede u njezine nožice, kako prebiru sad polako, sad brzo u najvećoj strasti. Sve više i više ugrijavali se gledaoci od toga plesa i čuli se sve više poklici:

— Divno! Božanstveno! Avanti!... Avanti!...

I kad je lijepa Talijanka svršila svoj ples, izvadi žutu ružu iz svoje crne kose i baci ju pred Ivana.

Ali Ivan-Mandaljena je i dalje mirno sjedjela nepomičnih očiju, kao da gleda nekud u daljinu.

— Blesan! — vikne neki debeli Talijanac ljuteći se radi tog ponašanja Ivana-Mandaljene.

— Gle ti toga sveca! — dovikne drugi.

— Ecolo un santo! Un santo! — rugali se svi. I najednom je čitava izba zaorila neobuzdanim smijehom.

Žan je ustao sa svoje stolice i htio da se približi k Ivanu-Mandaljenu. Ali još prije, nego što je mogao da pristupi, poletjela je strastvena Talijanka do Ivana i brzim pokretom sjela mu na krilo obujmivši punim, oblim rukama njegov vrat.

— Budi moj, budi moj! — hroptala je strastveno Nineta, a iz njezinih očiju krijesio se pakleni pogled.

— Oh, kako te volim, kako te volim! — šaptala je Ivanu-Mandaljeni u uho.

Ivan-Mandaljena problijedila je u taj čas i isprvice nije znala, što da uradi. Ali već za čas ustane sa stolice i odgurne svoj teret.

— Otale te, nevrijednice! — dobaci oštro, ako i ne sasvim glasno. — Mani me se jednom zauvijek!

Uto je već Žan došao do nje i uzevši je za ruku odvukao napolje.

— Ivane, žurimo se, jer ti je život u opasnosti! — reče prestrašeno.

Ali međutim je lijepa Nineta već skočila do svoga pratioca i šapnula mu u uho neke riječi, a taj ne časeći časa poleti iz krčme.

Pijana se rulja smijala još dalje i urlala:

— Un santo, un santo, hihihi, hahaho, hohoho!

A ljubavnik Ninetin trčao je brzo, dok nije ispred sebe opazio dvije sjene, u kojima je prepoznao Ivana i Žana. I poleti pokrajnom ulicom i sakrije se za jedan stup na putu, kojim su imali proći. Još čas, dva i čulo se, kako se približuju koraci. Ninetin se ljubavnik još više skutrio u svom kutu, a kada su ona dvojica mimo njega prošli, skoči kao divlji mačak. U ruci mu sjevne nož. I on udari Ivana-Mandaljenu u leđa.

— Isuse i Marijo! — zavapi Ivan-Mandaljena i pade na tla.

Žan se sav ustrašen baci na koljena nad njezino tijelo.

U taj čas bježao je već ubojica i nestao netragom...

XXI.

Žan je smjestio Mandaljenu u neke pobožne udovice, koja ju je njegovala kao vlastito dijete. Rana nije bila smrtonosna, ali teška, te je Mandaljena tek polagano ozdravljivala. Ona je mirno snosila bolove i potpuno se uzdala u pomoć Božju. Ali njezina je tajna bila otkrivena. Vojnici su saznali, da je ona djevojka. I kad je prizdravila, odluči, da se iz te pogibelji iskopa i da pobjegne iz grada. Ona povjeri svoju odluku Žanu, kojemu je već prije iskazala čitavu povijest svoga života. Žan joj se ponudi, da će je pratiti. Njezin cilj je bio Rim.

I jednoga dana rano u zoru otputili se putnici — Mandaljena i Žan — iz Brescije na daleki put. Najprije se svrnuše u grad Milan, a odatle u rimsku državu.

Prvo vrijeme, dok su imali novaca, još je nekako išlo, ali kad im je ponestalo novaca, onda su se morali potucati od nemila do nedraga. Dogodilo se dapače, da je Mandaljena, kad nije imala druge hrane, pasla travu.

Putem su oba vojnika, Ivan-Mandaljena i Žan, ili razgovarali pobožne razgovore ili pjevali svete pjesme ili zajednički molili krunicu.

A onda su — bilo je to godine 1632. — došli u divni grad Mandaljeninih sanja, u velebni svjetski grad Rim. Kad su već izdaleka bili zapazili veliku kupolu svetoga Petra, baciše se na koljena i uzdigoše ruke prama nebu.

— Bože moj, veliki sveti Bože, hvala ti, da se ispunio veliki san djetinskih dana mojih! — klicala je Mandaljena i krupne suze navališe joj na oči.

— Sestro, — govorio je ganuto Žan, — sad ćemo se morati dijeliti, dijeliti zauvijek. Oprosti mi, ako sam ti išta na žao učinio, i moli za mene!

Onda ustadoše i krenuše u grad.

Došavši u Rim preobukla se Mandaljena u žensku odjeću i prvo joj bilo, da je u crkvi sv. Petra potražila hrvatskoga ispovjednika. Bio je to slavni hrvatski književnik, otac isusovac Bartol Kačić. On i oratorijanac o. Jakov Pacci savjetovali su joj i pripomogli, da se smjestila kod pobožne gospođe Agneze Codolenia, udove Fabricija Rovescalla. U domu te gospođe živjela je Mandaljena svetačkim životom i svi, koji su je poznavali, poštivali su je kao pravu i veliku sveticu.

U Rimu je Mandaljena stupila u Treći Red sv. Franje te tako dobila redovničko ime Franjica. I odsele se uvijek zvala Mandaljena Franjica.

Godine 1663. stupila je u koludrički samostan sv. Siksta i Domenika Magnapoli u Rimu kao trećoretka gošća. Franjicu Slavonku — kako su je uzvali: Francesca Schiavona — smatrali su svi uzorom djevičanske kreposti. Pa kad je rimsko samostansko zvono 30. prosinca 1670. navijestilo, da je umrla, brzo je širom pukao glas o njezinoj svetosti.

Oratorijanci sv. Filipa iz Vallicella prikupili su građu za njezin život i uvrstili ga u »Svetačka Žića«, a jedan od oratorijanaca, o. Severino, stao je da piše opširni život Franjice Hrvatice. Smrt ga je spriječila, da nije napisao više od tri poglavlja.

Kad je tijelo Mandaljene Franjice ležalo na odru, morali su je čuvati rimski stražari. Oni su priječili svjetini, da ne poderu redovničko njezino odijelo

na male krpice i tako dobiju svetačke relikvije njezine. Ipak je s posebnom dozvolom pristupio k njoj neki bijeli redovnik dominikanac te stavio bijelu ružu na njezino srce. Pri tom su zablistale suze u njegovim očima. Sklopivši svoje kao mramor bijele ruke, stadoše mu se micati usnice. Molio je vruću molitvu, ali ne z a n j u, već se molio n j o j:

— Junakinjo, svetice! Prošla si mnoge borbe života, mnoge kušnje i stradanja i ostala si pobjednicom. Pobijedila si pakla sile, koje su se proti tebi digle, i izvojevala krunu vječne slave. Spomeni se u toj nebeskoj slavi i nas, koji još stupamo stazama ovog svijeta, te izmoli i nama od Boga snagu, da konačno i mi pobijedimo nad ovim svijetom...

Bio je to njezin vjerni pratilac Žan.

KONAC.

O piscu ovoga romana.

Pisac ovog romana dr V e l i m i r D e ž e l i ć s t. priznat je kao najbolji hrvatski katolički pripovjedač. Napisao je cijeli niz romana i pripovijesti iz hrvatske prošlosti te je time uzveličao naročito ona vremena, one događaje i one ličnosti iz hrvatske povijesti, kod kojih je usko vezano hrvatstvo i katoličanstvo. Duboko vjersko i narodno osjećanje provejava sva njegova djela, koja se rado čitaju i traže. Romantičnost, kojom isprepliće svoje lagano i glatko pričanje, slikovitost prizora i bujnost događaja, što ih prikazuje, djeluje veoma privlačivo osobito na mlade idealne duše. Zato s pravom kažu, da je Deželić u svojim romanima vječno mlad. Mlada snaga i svježina izbija iz njegovih redaka. Upravo ćutiš, kako niže riječi i rečenice, misli i događaje kao iz nepresahnjiva vrela.

Takva je i »Mandaljena pobjednica«, koja je baš posebno namijenjena mladeži. U njoj je prikazan jedan svijetao lik iz naše narodne prošlosti. Tu vidimo, kako djevojka u borbama pobjeđuje. Mandaljena je kao neka hrvatska slika i prilika francuske junakinje svetice Ivane Arške (Jeanne d' Arc). I zato je pisac htio, da taj lik učini poznatim, te da omili svima. U hrvatskoj je književnosti to sasvim osebujna pojava.

»Mandaljena pobjednica« zauzima posebno mjesto među svim dosadašnjim Deželićevim romanima. Romanom »Car Diokleci jan« (napisan g. 1906.) posegnuo je u doba propasti rimskoga poganstva i pobjede kršćanstva. U romanima »U buri i oluji« (napisan g. 1902.), »Prvi kralj« (napisan g. 1903.), »U službi kalifa« (napisan g. 1907.), »Hadžibova kob« (napisan g. 1908.) i »Hrvatske slave sjaj« (napisan g. 1924.) obradio je događaje iz hrvatske povijesti za doba hrvatskih narodnih vladara. A sad eto ovim najnovijim romanom »Mandaljenom pobjednicom« obrađuje građu iz 17. stoljeća hrvatske povijesti, iz doba, kad je polumjesec potiskivao križ u nekim hrvatskim krajevima. Mandaljena je čedo hrvatske Bosne za turskih

vremena. A iza ovog romana vraća se Deželić opet k hrvatskim kraljevima, i to k najvećemu iza Tomislava — k Petru Krešimiru Velikome...

Dr Velimir Deželić rodio se 21. veljače 1864. u Zagrebu iz vrlo ugledne građanske porodice, koja potječe iz Ivanić-grada. I otac ovog našeg pisca — Đuro Deželić — bio je književnik, a i neki sinovi našeg autora odlikuju se kao pisci. Dakle može se reći, da je to književnička familija. Dr Velimir Deželić st. nije samo pisao romane, nego je i pjevao pjesme te je priznat i kao najbolji hrvatski katolički pjesnik. Izdane su mu ove zbirke pjesama: »Pjesme« (g. 1899.), »Kopnom i morem« (g. 1900.), »Zvuci iz katakomba« (prvo izdanje g. 1902., a drugo divot-izdanje g. 1924.) te »Petar Zrinski« (g. 1919.).

Kako se dr Deželić u svojim djelima, što ih je napisao, odlikuje dubokim katoličkim i hrvatskim duhom, tako mu je i sav ostali rad prožet nastojanjem oko katoličkog preporoda u hrvatskom narodu. Predsjednik je katoličkoga Kola Hrvatskih Književnika i Pijeva Društva za promicanje katoličke štampe među Hrvatima, a potpredsjednik Hrvatskoga Književnoga Društva sv. Jeronima. Radi njegovih velikih zadruga na polju katoličkoga rada odlikovan je godine 1922. od Sv. Oca Pape Pija XI. viteškim redom Grgura Velikoga.

Dosad je Hrvatsko Književno Društvo sv. Jeronima izdalo dvije knjige od dra Velimira Deželića st.: prva je bila »Hrvatske slave sjaj«, a druga evo »Mandaljena pobjednica«. Kako je ona prva raširena u više od 24 tisuća primjeraka te je svagdje radosno dočekana i vrlo rado čitana, tako će se i ova druga knjiga razići na sve strane, jednako rado primljena i veselo pozdravljena. A iza nje će doći — daj, Bože, što prije — i treća...

U Zagrebu na dan sv. Jeronima 1926.

Dr J. A.

KNJIŽNICA DOBRIH ROMANA.

Prvo kolo:

1. Dr Velimir Deželić st.: MANDALJENA POBJEDNICA, historijski roman iz Bosne iz 17. stoljeća . . . . . 15 Din
2. M. Delly: BIJELA MAČKA, roman iz francuskog života (prevela Eugenija Šah) . . . . . 15 Din
3. Dr Ivan Pregelj: BOŽJI MEĐAŠI, roman iz Istre u drugoj polovini 19. stoljeća (preveo Petar Grgec) . . . . . 15 Din
4. Florence L. Barclay: KROZ STRAŽNJA VRATAŠCA, humoristički roman iz engleskog života (preveo dr Ljubomir Maraković) . . . . . 15 Din

Uvezan u platno stoji svaki roman samo 10 Din više.

Izdalo ih je

HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO SV. JERONIMA

u Zagrebu, Trenkova ulica 1.

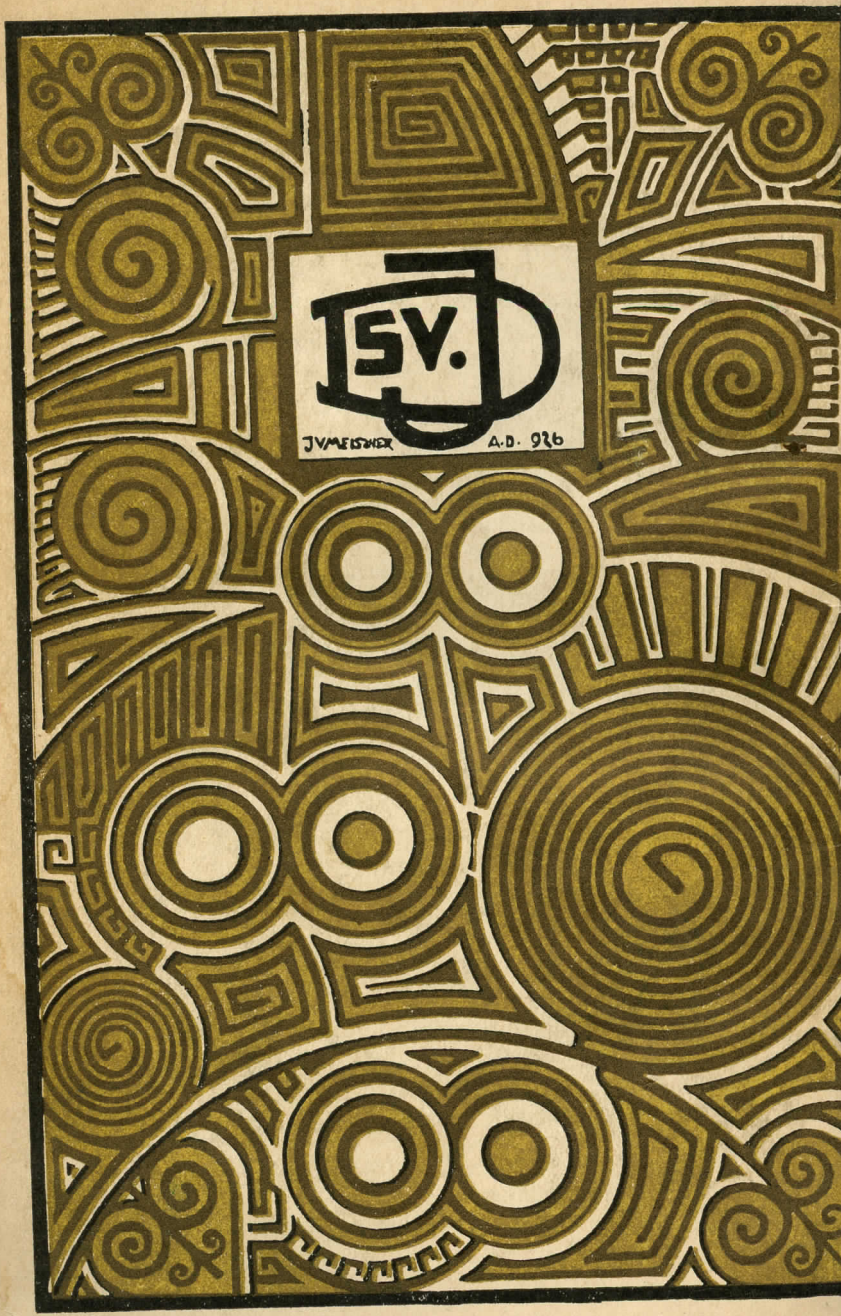
ISV.
JV/MEISNER
A.D. 926